

ЗАПІСЫ

ІНСТЫТУТА ІМЯ БРАТОЎ ЛУЦКЕВІЧАЎ
BROLIŲ LUCKEVIČIŲ INSTITUTO UŽRAŠAI

Год IV

Сшытак 4

Vilnius – Менск
2023

ЗАПІСЫ

ІНСТЫТУТА ІМЯ БРАТОЎ ЛУЦКЕВІЧАЎ
BROLIŲ LUCKEVIČIŲ INSTITUTO UŽRAŠAI

Год IV

Сшытак 4

Vilnius – Менск
2023

РЭДАКЦЫЙНАЯ КАЛЕГІЯ

Ігар Барысаў

Лена Глагоўская

Ірына Кашталян

Алеся Луцкевіч

Гінтарас Мітрулявічус

Анатоль Сідарэвіч (адказны рэдактар)

Іван Студуб

Brolių Luckevičių Institutas

Perkūnkiemio g. 13-91, LT-12114 Lithuania

e-mail: instytut.luck@gmail.com

ПРА ЗМЕСТ ГЭТАГА СШЫТКА

Чацвёрты сшытак “Запісаў Інстытута імя братоў Луцкевічаў” прысвечаны 120-годдзю заснавання Беларускае Рэвалюцыйнае Грамады, якая да 10 лістапада 1904 г. стала называцца Беларускаю Сацыялістычнаю Грамадою.

Спецыфіка гэтага нумару ў тым, што ў ім змешчаны пераклады публікацый Івана і Антона Луцкевічаў у іншамоўным (небеларускім) друку.

Не выключана, што Іван Луцкевіч быў першым беларускім аўтарам, які выступіў у замежным друку з артыкулам аб беларускіх праблемах. Пра гэты яго артыкул яшчэ ў 1920 г. пісаў А. Луцкевіч. Пазней пра гэты артыкул у Заходняй Беларусі пісалі Францішак Грышкевіч і зноў Антон Луцкевіч. Пра гэты артыкул дыскутавалі ў 1981 г. беларускія даследчыкі Аляксей Каўка (СССР) і Юры Туронак (Польшча), на яго спасылаліся эмігранты Антон Адамовіч і Вітаўт Кіпель (ЗША), але ніхто так і не апублікаваў гэты артыкул у перакладзе на беларускую. У дадзеным выпуску “Запісаў...” артыкул І. Луцкевіча “Das totgesagte Weissrussland” друкуецца ў перакладзе доктара філалагічных навук Міколы Хаўстовіча.

Прафесар М. Хаўстовіч абследаваў нямецкамоўныя часопісы “Ruthenische Revue” і “Ukrainische Rundschau”, якія выдавалі ўкраінцы Аўстра-Венгерскай імперыі, і выявіў у другім з іх тры раней не вядомыя нашым гісторыкам артыкулы А. Луцкевіча, апублікаваныя ў 1909 г., ды пераклаў іх на беларускую. У сваіх уступным артыкуле да гэтых публікацый М. Хаўстовіч нагадвае, што ў 1909 г. А. Луцкевіч стаў таксама аўтарам артыкула пра беларускае адраджэнне ў чэшскім часопісе “Slovansky Přehled”, які выходзіў у Празе. (Артыкул гэты паводле рукапісу надрукаваны ў 2-м і 3-м выданнях кнігі твораў А. Луцкевіча “Да гісторыі беларускага руху”).

М. Хаўстовіч пашырыў нашы веды аб працы дзеячаў БСГ на міжнароднай арэне. Трэба, аднак, прызнаць, што высылкаў братоў Луцкевічаў было недастаткова, каб палітычны клас Заходняе Еўропы і ЗША быў дастаткова знаёмы з беларускім пытаннем. У сваім уласна-наручным паказанні А. Луцкевіч пісаў, што і ў час Парыжскай мірнай канферэнцыі “на Западе о Белоруссии и белорусском вопросе никто еще... не знал”, а таму дэлегацыі БНР “прежде всего следовало развить возможно широко белорусскую пропаганду, информировать, печатать в прессе”. Яшчэ ў 1980-х гг. В. Кіпель выявіў у часопісе “Eastern Europe: for the defense of the New Republics of the East” (“Усходняя Еўропа: у абарону новых рэспублік на Усходзе”) артыкул “A Summary Glance into the History and the Situation of White Russia”, аўтарам якога ён лічыў А. Луцкевіча. Тут упершыню друкуецца пераклад гэтага артыкула на беларускую.

Як вядома, А. Луцкевіч быў ідэолагам беларускага руху, які першыя 15 гадоў развіваўся “пад чырвоным сьцягам сацыялізму”, аўтарам і суаўтарам яго праграмных дакументаў. Для тых, хто вывучае праграматыку БСГ, магчыма, цікавы будзе тэкст дэкларацыі Гродзенскага камітэта партыі, напісаны Луцкевічам у студзені 1919 г. Гэты дакумент друкуецца ўпершыню.

Упершыню (у скароце) друкуюцца ўспаміны ветэрана беларускага руху, удзельніка Усебеларускага З’езду Язэпа Сушынскага.

Успаміны Я. Сушынскага маюць заглавак “Успаміны аб Янку Купале”, але ў іх змест значна шырэйшы. У іх утрымліваецца раней не сустраканая ў нашай мемуарнай літаратуры інфармацыя, датычная ўмоў і спосабаў легальнай і нелегальнай дзейнасці беларускіх сацыялістаў ды іх сімпатыкаў у Санкт-Пецярбургу. У сваіх успамінах Я Сушынскі асвятляе дзейнасць выдавецкай суполкі “Загляне сонца і ў наша ваконца”, а таксама паказвае жыццё беларускай вучнёўскай моладзі ў сталіцы імперыі.

Змешчаны ў гэтым сшытку таксама ўспаміны жонкі аднаго з заснавальнікаў Беларускай Сацыялістычнай Грамады Аляксандра Бурбіса пра апошнія месяцы яго жыцця.

Традыцыйна сшытак завяршаецца аглядам публікацый і бібліяграфіяй.

Мікола ХАЎСТОВІЧ,
доктар філалагічных навук

ПЕРШЫЯ ПУБЛІКАЦЫІ БЕЛАРУСАЎ ПРА БЕЛАРУСКАЕ АДРАДЖЭННЕ Ў ЗАМЕЖНЫМ ДРУКУ

У апошнія дзесяцігоддзе XIX ст. беларускае нацыянальнае жыццё зрэчас выяўляла сябе кніжнымі і газетнымі публікацыямі, распача нагадваючы пра свой бядотны стан, бо не жадала, каб яму, як таму чалавеку перад скананнем, мову заняло. З лёгкай рукі Macieja Buraczka (Францішка Багушэвіча) і А. J. (Аляксандра Ельскага) наступнікі пачалі паўтараць раз за разам, што мову “my sami puścili na ździek, nie raŭnujuczy, jak i pany wialikije achwotniej haworać pa francuzku, jak pa swojmu”[14: IV], што трэба палюбіць “űsim sercam swajű rűdnaju, zaniadbűnaju, űwiatuju biełaruskuju mowu, katoraja z pradwieku nia tolka byűłű wűszaju u siűłach, no jej uűywali sűmyje daűniejszyje manarchi kraja i ich wialmoűy”[16: 4].

“Мы пусцілі на здэк...”, “мы занядбалі сваю мову...”. Складваецца ўражанне, што пачынальнікі беларускага адраджэння не ведалі сапраўдных прычынаў нацыянальнае летаргіі народу, не читалі газетку Яські, гаспадара з-пад Вільні, а таксама іншую літаратуру часоў Паўстання 1863 г. ці то проста не згадвалі пра гэтыя прычыны з цензурных меркаванняў, разлічваючы на магчымасць паўлегальнага пашырэння сваіх выданняў. Але, пераклаўшы віну на саміх сябе за нацыянальнае бяспамяцтва і рэнегацтва, ці магчыма было дасягнуць поспеху ў справе адраджэння народу, станаўлення нацыі? Ці магчыма было, не адшукаўшы каранёў таго зла, якое шмат дзесяцігодзяў труціла, не давала развівацца здаровым сілам народнага арганізму, не назваўшы гэтае зло, пачынаць увогуле справу адраджэння?

“Старыя дзеячы”, абапіраючыся на традыцыі сваіх папярэднікаў, не мелі шанцаў дастукацца да розумаў і сэрцаў малацывілізаванае сялян-

скае грамады. Мацей Бурачок, А. Ј., Шыман Рэўка з-пад Барысава, Янка Лучына, Адам Гурыновіч і нешматлікія іншыя, ставячы і часткова вырашаючы надзённыя праблемы, якія болем праціналі асяроддзе, што іх атачала, з аб’ектыўных, а часцей — суб’ектыўных прычынаў не маглі яшчэ ў той час мысліць нацыянальна-палітычнымі катэгорыямі, а г. зн. не маглі быць і генератарамі нацыянальнае ідэі, нягледзячы на вялікую каштоўнасць іхняга творчага даробку дзеля гэтае ідэі.

Тым часам на хвалі пашырэння сацыялістычных ідэй на пачатку XX ст. прыйшло пакаленне, абцяжаранае не грузам старашляхецкага сарматызму, але ўніверсітэцкаю ведаю ды ідэямі забароненае літаратуры. У колах народжанае ў 1902 г. Беларускае рэвалюцыйнае партыі ўзнікла ўлётка *Do inteligency*, выдадзеная на гектографе, а пазней перадрукаваная ў часопісе Польскае сацыялістычнае партыі “Przedświt” як частка артыкула Вітольда Ёдкі-Наркевіча (1864–1924; псеўданім “Wroń”)¹ “Z powodu odezwu białoruskiej” (“З нагоды беларускай адозвы”):

Odcieci od ludu przez wykształcenie, odebrane w obcym języku, nie zdołaliście stworzyć własnej samodzielnej kultury dla swojej garstki i posłaliście w poniewierkę u sąsiadów. I słusznie — nie zdobyliście się na to, na co zdobyli się stokroć mniej liczebni od was litwini, bułgarowie, serbowie, chorwaci etc. Dajcie ludowi oświatę, ale dajcie ją w języku ojczystym. Inaczej ona nigdy nie spłynie do nizin. Umysł dziecka, z trudnością opanowujący ogólne pojęcia, ma podwójną pracę, opanowując je w języku obcym. Ztąd niedokładność, chaos, zrażenie się do nauki. Mowa ojczysta — toż wyraz duszy, jej uczuć, myśli. Wie rząd, co robi, podając nędzne ochłapy oświaty po rosyjsku: albo zniechęca do nauki, albo tworzy gmatwaninę pojęć, najzdolniejszych zaś usuwa od bezpośredniego pokrewieństwa z ludem, mając w nich sług myślących po rosyjsku, niszcząc w zarodku odrębność narodową, tamując rozwój kultury białoruskiej. Ze wszystkich jego zbrodni — ta bodaj największa: torturowanie umysłów dziecinnych, skrzywienie rozwoju umysłowego, znieprawienie moralne — bo oto tam w perspektywie — przerób się na moskala językiem i myślą, a jeśliś w dodatku prawosławny — odmyka się przed białorusinem droga dostojeństw i dostatku — za cenę zdrady narodu. I dużo jest

¹ Сам В. Ёдка-Наркевіч паходзіў са Случчыны (в. Бабоўня цяпер у складзе Капыльскага раёна), але быў чужы беларускай ідэі.

wśród was takich sprzedawczyków. — Dajcie ludowi znajomość jego przeszłości. Człowiek nie pamiętający tego, co robił, czuł, myślał, nie korzystający z doświadczeń nawet własnych — nie umie rządzić sobą, staje się igraszką, pośmiewiskiem ludzi. On umie tylko wegetować. To bydlę niemal. I los narodu zarazem, któremu obce są dzieje przodków! Wszak staliście się niewolnikami nie tylko stąd, że was zgmiotły klęski — staliście się niewolnikami z duszy swojej — wy wiernopoddani moskiewskiego cara. Gdzie wasze prawa? W pyle, w zapomnieniu gniją w bibliotekach, natomiast knut wszechwładcy wisi nad wami. Całujcie go — raby! [28: 53–54]².

Пэўна ж, з гэтага асяроддзя выйшла яшчэ адна публікацыя, якая яшчэ больш востра адказвала на пытанне: хто вінаваты ў тым, што васьмімільённы народ, які можа ганарыцца сваім мінулым, застаецца невядомым цэламу свету і можа неўзабаве знікнуць з этнаграфічнае

² Адрэзаныя ад народу выхаваннем у чужой мове, вы не здолелі стварыць уласнай самастойнай культуры для свайго асяроддзя і пайшлі служыць суседзям. І слушна — бо не адважыліся на тое, на што адважыліся стакроць меншыя лікам літоўцы, балгары, сербы, харваты і г. д. Дайце народу асвету, але дайце яе на роднай мове. Інакш яна ніколі не праточыцца ў нізы. Розум дзіцяці, які з цяжкасцю засвойвае агульныя паняцці, робіць падвойную працу, засвойваючы іх на чужой мове. Адсюль недакладнасць, хаос, знеахочанасць да вучобы. Родная мова — гэта ж выражэнне душы, яе пачуццяў, думак. Урад ведае, што робіць, калі кідае жабрачыя аб'едкі асветы па-расійску: ён ці ўвогуле адбівае ахвоту да навукі, ці стварае блытаніну паняццяў, разрывае непасрэдную еднасць з народам самых здольных, робіць з іх слугаў, што мысляць па-расійску, у зародку нішчыць нацыянальную адметнасць, затрымлівае развіццё беларускай культуры. З усіх яго злачынстваў гэтае, бадай, найбольшае: катаванне дзіцячага розуму, скрыўленне разумовага развіцця, маральнае разбэшчванне — а ў перспектыве — ператварэнне ў маскаля мовай і розумам, а калі ты яшчэ і праваслаўны — перад беларусам адкрываецца шлях да ганаровых пасадаў і дабрабыту — цаной здрады народу. І сярод вас ёсць шмат гэтых прадажнікаў. — Дайце народу пазнаць сваё мінулае. Чалавек, які не памятае таго, што рабіў, адчуваў, думаў, які не распараджаецца нават уласным досведам, — не ведае, як распараджацца сабою, робіцца лялькаю, пасмешышчам для людзей. Ён можа толькі веgetаваць. Гэта амаль быдла. І гэта — доля народа, для якога чужая гісторыя продкаў! Дык вы сталі нявольнікамі ня толькі таму, што вас зламалі паразы, — вы сталі нявольнікамі праз свае душы — вы вернападданыя маскоўскага цара. Дзе вашыя законы? У пыле, забытыя, гніюць у бібліятэках, затое ўсемагутны бізун вісіць над вамі. Цалуйце яго, рaby!

карты Еўропы? Маём на ўвазе нямецкамоўны артыкул “Das totgesagte Weissrussland”, надрукаваны ў 19-м нумары двухтыднёвіка “Ruthenische Revue” (першая палавіна кастрычніка 1904 г.), а ў хуткім часе — у перапрацаваным выглядзе, у перакладзе на англійскую мову і пад загалоўкам “The White-Rusians. A Nation driven back into the Middle Ages under Muscovite rule” (“Беларусы. Нацыя, адкінутая маскавіцкім панаваннем назад у Сярэднявечча”) — у штомесячным часопісе “The Anglo-Russian” (снежань 1904 г.)³.

Хіба ўпершыню адукаваная Еўропа магла даведацца пра яшчэ адзін невялікі народ (Völklein), прыгнечаны расійскім царызмам. І, пэўна, даведалася, улічваючы нямецкамоўную і англамоўную версіі артыкула.

Мы мяркуюем, што заглавак “Das totgesagte Weissrussland” (а можа, і сам артыкул) навяяны развагамі Адама Кіркора пра будучыню беларускае мовы і самой Беларусі:

Smutne nasze dzieje z lat ostatnich zmieniły postać rzeczy. Niewolno już śpiewać pieśniarzom i dudarzom białoruskim. Białorusin niezobaczy więcej swej pracy drukiem ogłoszonej. Dźwięk mowy ojczystej niezabrzmiał mu nawet w kościele. W szkołach dziś licznych uczy się po rosyjsku. Białoruś umrzeć musi, jako odrębne, jedno z najstarszych plemion słowiańskich, od wieku IX przeważnie występujące w dziejach Litwy i Rusi, umrze w swej narodowej odrębności”[26: 55]⁴.

Аўтарам нямецкамоўнае публікацыі быў нехта “Heb. Palisander”, што нібыта жывіў у Слуцку. З тэксту таксама можна зразумець, што беларусы — суайчыннікі аўтара, што “Heb. Palisander” няблага арыентуецца ў далёкай і сучаснай гісторыі краю, ведае прадстаўнікоў яго літаратуры.

Выявіў сваю асабовасць і перакладчык артыкула “Das totgesagte Weissrussland” на англійскую мову. Ва ўступнай нататцы ад рэдактара ён зазначае, што сам “народжаны і ўзгадаваны сярод Беларусаў і можа пацьвердзіць сьветчаныне аўтара” [1: 26].

³ Інфармацыя Антона Адамовіча, які спасылаецца на Вітаўта Кіпеля [1: 26].

⁴ Сумныя падзеі апошніх гадоў змянілі стан рэчаў. Нельга ўжо спяваць песням і дударам беларускім. Беларус не ўбачыць больш надрукаванае свае працы. Зыкі бацькоўскае мовы не загучаць яму нават у касцёле. У школах, цяпер шматлікіх, вучаць па-расійску. Беларусь мусіць памерці як асобнае, адно з найстарэйшых славянскіх плямёнаў, якое ад IX стагоддзя выступала ў гісторыі выступала ў гісторыі Літвы і Русі, памрэ ў сваёй нацыянальнай адметнасці.

На жаль, нам не ўдалося адшукаць патрэбны нумар “The Anglo-Russian” (1897–1914), але знайшліся звесткі пра яго рэдактара Якуба Прылукера (Jaakoff Prelooker, 1860–1935)⁵. З публікацыяў Джона Слатэра [17: 49–66], Вольгі Шныровай [30: 78–97] ды Ільі Вараб’ёва [31: 82–89] вынікае, што Я. Прылукер нарадзіўся ў Пінску, вучыўся ў Слонімскай школе рабінаў, скончыў Жытомірскі габрэйскі настаўніцкі інстытут, працаваў у Адэсе, а ў 1891 г. эміграваў у Англію, дзе заснаваў часопіс “дзеля ачалавечвання расійскіх варвараў”, бо матэрыялы, якія з’яўляліся ў ім, былі асноўным стрыжнем эмігранцкае кампаніі па ліквідацыі позневіктарыянскае русафобіі (“the émigré campaign to redress late Victorian russophobia”), як можна прачытаць у артыкуле “We are not Barbarians” (“Мы не варвары”) Кэрала Пікера (Peaker; [33]). Праўда, часопіс адначасна раскрываў праўду аб Расіі, аспрэчваў погляды і выказванні апалагетаў царызму, выкрываў зверствы царскага рэжыму, выстаўляючы расійскі ўрад на суд цывілізаванага свету.

Пра артыкул “Heb. Palisander’a” ўпершыню згадаў Антон Луцкевіч (1884–1942) у зборніку ўспамінаў “Памяці Івана Луцкевіча” (1920):

У 1904 годзе Іван Луцкевіч канчае архэолёгічны інстытут і атрымлівае камандзіроўку дзеля навуковых досьледаў у Беларусь і дзеля далейшае навукі ў Вену, куды ў тым-жа годзе і выязджае. У Вене ён працуе ў унівэрсытэце у “Slavisches Seminar” пад кіраўніцтвам праф. Ягіча. Там-жа завязвае знаёмствы з украінскімі дзеячамі і друкуе сваю першую працу аб беларусах і беларускай справе ў журнале “Ukrainische Rundschau”⁶, выдаваным украінцамі пад рэдакцыяй д-ра Кушніра (ў нямецкай мове) [11: 9].

У Вену “dla uzupełnienia tam swej wiedzy archeologicznej” [29: 5] І. Луцкевіч ехаў праз Львоў⁷ восенню 1904 г. Магчыма, падчас двухці трохмесячнага побыту ў сталіцы Аўстра-Венгерскае імперыі ён удзельнічаў у працы “Slavisches Seminar”, якім кіраваў прафесар Венскага ўніверсітэта Ватраслаў Ягіч (1838–1923). Зрэшты, не зусім зразумела, чаму І. Луцкевіч наведваў семінар філолага-славіста В. Ягіча:

⁵ Сям’я паходзіла з Прылукаў, магчыма, Чарнігаўскае губерні [17: 49].

⁶ Слова Rundschau надрукавана гэтак, пэўна, праз недагляд.

⁷ У іншым месцы гаворыцца, што ў Львоў І. Луцкевіч заязджаў, “варочаючыся з Вены” [12: 15].

нібыта ж накіраваны ў Вену ён быў вывучаць археалогію. Хоць, вядома, найважнейшае ў паведамленні тое, што малады беларускі дзеяч наладжвае сувязі з украінскімі выдаўцамі ды публіцыстамі і друкуе сваю “першую працу аб беларусах і беларускай справе ў часопісе “Ukrainische Rundschau”, галоўным рэдактарам якога быў “д-р Кушнір”.

Дзіўна, што пра першую Іванаву працу Антон не паведамляе нічога канкрэтнага: не падае ні загалолак артыкула, ні псеўданім, пад якім гэты артыкул друкаваўся. Павінен быў ён ведаць таксама, што часопіс “Ukrainische Rundschau” выходзіў з 1906-га па 1915 г. і хіба да 1912 г. пад рэдакцыяй Уладзіміра Кушніра (1881–1933). Але ў дадзенай публікацыі ён не згадаў, што папярэднікам “Ukrainische Rundschau” быў часопіс “Ruthenische Revue”, які выходзіў у прыкладна такім жа фармаце, хоць колькасць старонак была прыкладна ў два разы меншая.

Афіцыйна выдаўцамі “Ruthenische Revue” з’яўляліся “Basil R[itter] v. Jaworskyj⁸, Dr. Andreas Kos⁹, Roman Sembartowycz¹⁰”; апошні быў, апрача таго, яшчэ і адказным рэдактарам ды актыўным аўтарам двухтыднёвіка.

Выданне было цалкам прысвечанае русінска-ўкраінскай тэматыцы. Прычым, русіны — гэта не асобны этнас, а народ, які больш правільна называць “украінцы”, бо ўсе іншыя найменні, у тым ліку “маларосы”, збліжалі яго з расійцамі, пад уладаю якіх знаходзілася большая частка ўкраінскага люду.

Не выпадкова, што ўжо на другім годзе існавання часопіса рэдакцыя звярнулася з просьбаю пракаментавачь сакрэтны “эмскі” загад Аляксандра II ад 30 мая 1876 г. аб забароне друкаваць на тэрыторыі Расійскае імперыі і перавозіць цераз мяжу кнігі на ўкраінскай мове (“на малорусскомъ нарѣчїи”). Больш за дваццаць еўрапейскіх навукоўцаў у адзінаццаці нумарах “Ruthenische Revue” выказалі сваё стаўленне да забароны ўкраінскае мовы ў Расіі (“Das Verbot der ukrainischen Sprache in Rußland”).

Heb. Palisander *відавочна* быў знаёмы з гэтымі публікацыямі, калі пісаў, што з апытання, “наладжанага гэтым часопісам, відаць, што

⁸ Маецца на ўвазе Васіль Яворскі (1852–1926), украінскі грамадска-палітычны дзеяч у Галіччыне, Reichsratsabgeordneter (дэпутат Дзяржаўнага Савета) Аўстра-Венгерскай імперыі ў 1901–1907 гг., праўнік.

⁹ Пра Андрэаса Коса вядома толькі тое, што ён быў дэпутатам Дзяржаўнага Савета Аўстра-Венгерскай імперыі.

¹⁰ Гаворка пра Рамана Сембратавіча (1875–1906).

сярод найвыдатнейшых прадстаўнікоў заходнееўрапейскай культуры ёсць людзі, якія з гарачай сімпатыяй ставяцца да эмансipaцыйных намаганняў украінскага народа¹¹, што, вядома, выклікае дыскамфорт у колах расійскіх панславістаў” [19: 533]. Магчыма, яму таксама рэдакцыя прапанавала выказацца ў гэтым пытанні, але беларускі аўтар палічыў за лепшае падняць на старонках часопіса “беларускае пытанне”.

Заўважым, што, магчыма, упершыню нямецкамоўнае выданне звярнулася да беларускае тэматыкі. Але што бясспрэчна, упершыню ў гэтым пытанні на старонках нямецкамоўнага выдання выказаўся чалавек з Беларусі. Пазней на старонках часопіса толькі зрэчас будзе гаворка пра беларусаў і Беларусь. Так, Andreas Mykytiak (Вена) адным словам згадаў суседні край у артыкуле “Die Ruthenen im Lichte der neuesten antropologischen Forschungen” (“Русины ў святле найноўшых антрапалагічных даследаванняў”): “Finnische Blondheit käme wohl für die Grossrussen, aber fast gar nicht für Kleinrussland in Betracht, ebensowenig wie warjägisch-germanische für Weissrussland”¹² [20: 664].

Вядома, гэта не азначае, што публіцысты “Ruthenische Revue” зусім нічога не ведалі пра паўночнага суседа. Рэдакцыйны артыкул “Die Petersburger Akademie der Wissenschaften über ruthenische Frage” (“Пецярбургская акадэмія навук аб русінскім пытанні”) паказвае, што яны былі дастаткова дасведчаныя:

Die Publizisten, die der ukrainischen literarischen Sprache das Recht auf Existenz absprechen, berufen sich gern auf Weissrussland. Sie schreckten die russische Regierung und die russische Gesellschaft mit der Perspektive der Freiheit für das weissrussische, gedruckte Wort ab. Was die Zukunft dazu sagt, das wissen wir nicht, aber die Vergangenheit bezeugt klar, das die Weissrussische Intelligenz sich zu jener Zeit polonisierte, als Gross- und Kleinrussland ihre Schriftsprache noch hoch in Ehren hielten. Und bei jener Intelligenz war nie die Lust oder ein Grund vorhanden, sich der volkstümlichen Sprache

¹¹ Напрыклад, прафесар універсітэта ў Катаніі Марыё Рапісардзі выказаўся лаканічна, але вельмі трапна: “Указ 1876 года — гэта ўдар па цывілізацыі! <...> Хіба існаванне дэспатычнай сістэмы кіравання не з’яўляецца вечным парушэннем найвышэйшых і самых значных каштоўнасцей чалавецтва?” [18: 244].

¹² Для вялікарасаў фінская бландына, напэўна, лічылася б, але для Маларосіі — пэўна, не, як і варага-германская для Беларусі.

zuzuwenden, während die Ukrainer dies aus äusserstem Bedürfnis machten¹³ [21: 451].

Падчас падрыхтоўкі спаранага нумару 23–24 “Ruthenische Revue” за 1905 г. памёр адказны рэдактар Р. Сембратовіч. На ягонае месца прыйшоў У. Кушнір, які пэўны час ужо супрацоўнічаў з выданнем. Былі і іншыя змены: часопіс пачаў выходзіць адзін раз у месяц і змяніў тытул на “Ukrainische Rundschau”. Прычыну рэдакцыя тлумачыла наступным чынам:

Die “Ukrainische Rundschau” erscheint als Fortsetzung der “Ruthenischen Revue”. Der Grund, welcher uns zu dieser Änderung veranlasst hat, ist derselbe, welcher uns bestimmte, in der “Ruthenischen Revue” ständig und konsequent das europäische Publikum mit der Bezeichnung “ukrainisch” vertraut zu machen. Denn ebenso wie das ruthenische “Rusyn” hat auch die deutsche Bezeichnung “Ruthene” nur eine lokale Bedeutung als Kennzeichnung des in Österreich wohnenden Teiles unseres Volkes, dessen Gros sich ukrainisch nennt und im Auslande unter dem falschen, von der russischen Regierung ihm willkürlich aufgedrängten Namen “Kleinrussen” bekannt ist¹⁴ [22: 1].

Часопіс працягваў друкаваць артыкулы, тэматычна звязаныя з жыццём украінскага народа, яго барацьбою за нацыянальнае адраджэнне. Спарадычна з’яўляліся згадкі і пра Беларусь. І толькі ў 1909 г. рэдакцыя вырашыла даць на сваіх старонках слова самім беларусам:

¹³ Публіцысты, якія адмаўляюць украінскай літаратурнай мове права на існаванне, любяць спасылацца на Беларусь. Яны запалохалі расійскі ўрад і расійскае грамадства перспектывай свабоды беларускага друкаванага слова. Не ведаем, што скажа будучыня, але мінулае яскрава паказвае, што беларуская інтэлігенцыя паланізавалася ў той час, калі Вялікая і Малая Русь яшчэ шанавалі сваё пісьменства. І тая інтэлігенцыя ніколі не мела жадання і прычыны звяртацца да народнай мовы, а ўкраінцы рабілі гэта з крайняй патрэбы.

¹⁴ “Ukrainische Rundschau” з’яўляецца працягам “Ruthenischen Revue”. Прычына, якая падштурхнула нас да гэтае змены, — гэта тая самая прычына, якая абумоўлівала нас пастаянна і паслядоўна знаёміць еўрапейскую аўдыторыю з тэрмінам “українець” у “Ruthenische Revue”. Бо як і русінскі “русін”, нямецкі назоў “Ruthene” мае толькі мясцовае значэнне як абазначэнне тае часткі нашага народу, што жыве ў Аўстрыі, большасць якога называе сябе ўкраінцамі і за мяжой вядомы пад самавольна навязаным ім расійскім урадам фальшывым імем “маларосы”.

In Erfüllung des Wunsches der führenden weissrussischen Kreise, mittels der “Ukrainischen Rundschau” das Ausland über die weissrussische Frage aufzuklären, eröffnen wir die neue Abteilung *Aus Weissrussland*. Die Abteilung wird von weissrussischen Autoren selbst besorgt¹⁵ [23: 271].

На працягу 1909 г. часопіс апублікаваў тры артыкулы Івана Мялешкі (Iwan Meleschka): “Zur weissrussischen Frage” (“Да беларускага пытання”) [23: 271–276], “Weissrussen und Polen” (“Беларусы і палякі”) [24: 344–348] і “Neuer Versuch einer Vivisektion an dem weissrussischem Volke” (“Новая спроба вівісекцыі беларускага народа”) [25: 414–417].

Мы мяркуем, што артыкулы Івана Мелешкі – гэта своеасаблівы працяг публікацыі Гэб. Палісандэра.

Традыцыйна лічыцца, што псеўданімам “Іван Мялешка” карыстаўся Антон Луцкевіч (1884–1942). Праўда, даступная нам літаратура падае, што ўпершыню з’яўляецца гэты псеўданім толькі ў 1916 г. [2: 108], калі ў першым нумары газеты “Homan” быў надрукаваны артыкул “Dla rodnaho Kraju”, падпісаны “I. Mieleszka” [15: 3–4]. Аднак ёсць думка, што гэты псеўданім фактычна належыць абодвум братам Луцкевічам:

Іван часамі рабіў накіды артыкулаў, а Антон тады іх апрацоўваў. Гэтыя артыкулы, апрацаваныя паводля накідаў Івана Луцкевіча ягоным братам Антонам, звычайна падпісваліся псеўданімам “Іван Мялешка” (у газэце “Гоман”, у якой працавала Дубейкаўская), тымчасам як свае собскія артыкулы Антон Луцкевіч найчасцей падпісваў псеўданімам “Антон Навіна” (або ініцыяламі гэтага псеўданіму — А. Н.) [1: 9].

У кнізе Юліяны Вітан-Дубейкаўскае (1886–1970) “Мае ўспаміны” чытаем:

“...амаль усю рэдакцыйную працу рабіў Антон Луцкевіч; Іван часамі рабіў накіды артыкулаў, а Антон іх апрацоўваў (вылучэнне нашае. — М.Х.). Калі газета пачала выходзіць і лацінскай¹⁶ і гражданкай, Антон ня мог сам справіцца з карэктай і гэтую працу перадаў Аляхновічу” [3:56].

¹⁵ Выконваючы жаданне прагрэсіўных беларускіх колаў пазнаёміць праз “Ukrainischen Rundschau” замежжа з беларускім пытаннем, мы адчыняем новы аддзел “Aus Weissrussland”. Тут будуць публікавацца беларускія аўтары.

¹⁶ Так у кнізе. Мусіла б быць: лацінкай.

Як бачым, схавана цытуючы адзін сказ Ю. Вітан-Дубейкаўскае, Ант. Адамовіч “тлумачыць” паходжанне псеўданіма “Іван Мялешка” невядома на падставе якіх крыніцаў.

Пра дзяржаўнага дзеяча Вялікага Княства Літоўскага Івана Мялешку (1552–1622) Луцкевічы, бясспрэчна, ведалі з навуковае літаратуры¹⁷ і лічылі, што менавіта ён аўтар славутае *Прамовы*:

Таксама захаваліся і помнікі беларускае пісьменнасці¹⁸, напрыклад, прамова смаленскага кашталяна Івана Мялешкі, агучаная ў канцы XVI ст. на Варшаўскім сойме ў прысутнасці караля [23: 275].

Вельмі імаверна, што браты Луцкевічы ўжо ў 1908–1909 гг. супольна працавалі над шэрагам артыкулаў пра беларускае нацыянальнае адраджэнне для замежнага чытача. “След” гэтае працы знаходзім у “ананімнай” публікацыі газеты “Наша Ніва”:

**Колькі слоў аб нацыянальным адраджэнню
забытага народу.**

“У Эгіпце ў магілах калісь-то знайшлі жменю *ПШЭНИЧ-НЫХ* зернят. Пралежалі яны там некалькі тысяч гадоў і ўсё-ж такі, як іх пасеялі, зернята ўзышлі і далі ураджай. Ўсё, ў чым толькі ёсць пачатак жыцця, можа ажыць, калі зложацца патрэбныя варункі; гэтак бывае і з народамі. Як вучыць гісторыя, не адзін ужо народ, каторы зваевалі насильствам, зациснулі безпраўем, і каторы, здавалася, саўсім памёр, — разам адрадзіўся, і дух народу, прачнуўшыся ад доўгага сну, уставаў на новае жыццё. А, раз васкросшы, кожная нацыя мае ўжо такую сілу, нацыянальнае пачуццё робицца такім моцным, што, ня гледзячы на ўсе прашкоды, заўсёгды прачысьціць народ сабе дарогу да новага жыцця...”

Гэтак пішэ рускі вучоны прафэсар, А. Погодин, і яго словы маюць вялікую цэну для нас, беларусоў: мы пачынаем жыць другі раз, наново.

¹⁷ “Прамова Мялешкі”, пачынаючы з 1819 г., шмат разоў друкавалася ў працах польскіх, расійскіх і ўкраінскіх навукоўцаў.

¹⁸ У арыгінале: “Denkmäler der weissrussischen Rhetorik” — помнікі беларускае рыторыкі.

Вось, коратка, гісторыя таго, як мы жылі даўней і як замёрлі.

Гадоў 700—800 таму назад на зямлі, гдзе цяпер скрось чутна беларуская мова, жыло некалькі славянскіх племён: крывічы, дрэговічы, северане, вяічы і др. У XII—XIV веках памалу зава-евала іх Літва. Пад власцю литвіноў гэтыя невялічкія племена славянскія пачалі збліжацца і скончылось тым, што яны злучы-ліся у адно, у адзін *беларускі народ*, сталі гаварыць адной су-польнай *беларускай мовай*. А литвіны ня толькі не зрабілі ім ні-якой крыўды, не зациснулі іх нацыянальны дух, характэр, а самы прынялі беларускую культуру, гасударственыя парадкі, устрой-ства жыцця. Скора ўсе інтэлягентныя литвіны іначэй не гава-рылі меж сабою, як толькі па беларуску. Мова беларуская стала гасударственай мовай Вялікага Княжэства Литоўскага: па бела-руску пісаліся законы, казённые дакумэнты, граматы, ўселякія контракты і іншыя бумагі. Навука была скрось беларуская; книж-кі — так сама. Тады былі надрукованы па беларуску Библия, Эвангелія, розныя вучоныя кнігі, Статут Литоўскі (законы) і др.

Трыста гадоў беларуская мова панавала ў Беларусі і Литве. Яна лічылася “культурнаю”, ёю гаварылі і шляхта беларуская, і паны, і князі вялікія. Значылі пра беларусоў тады далёка за гра-ніцамі нашага краю, у Эўропе. Але ўжо за караля польскага Ав-густа II (ў канцы XVII в.) ў литоўска-беларускім гасударстве, ка-торае ешчэ раней злучылося з Польшчай, заместа беларушчыны пайшло панаваньне польскай мовы, вышэйшай польскай куль-туры. Наша інтэлігенцыя памаленьку забыла пра сваю родную мову, пачала скрось гаварыць па польску, далёка адсунулась ад “простаго” народу. А той народ, што астаўся беларускім, с таго часу ня меў ужо людзей, якія былі б яму сьвет навукі, куль-туру, дый ня маючы ні правоў, ні голасу, заснуў доўгім, глыбо-кім сном.

Сто гадоў таму назад Беларусь ад Польшчы перайшла над власць Расеі. Але жыццё яе не змянілося: насталі новыя га-спадары, а гаспадарка асталася такая самая, як раней была. Бела-русы так сама ня мелі голасу і далей спалі моцна.

Цяпер гэты сон скончыўся. Беларусы, хоць і спалі, але не за-быліся, хто яны, не пакінулі ні мовы, ні звычаёў сваіх. Нацио-нальнае жыццё было глыбока захавана, як пачатак жыцця ў тых

зернятах пшэнічных, што знайдзены ў тысячаletних магілах. И як зерняты ўзышли и дали ураджай, так народ беларуски ва-скрос и идзе к новаму жыццю. “А на гэтай дарозе, — кажэ праф. Погодин, — ништо ня мае силы затрымаць беларусоў!”[4: 1–2].

Гэтая нататка, скіраваная да беларускае інтэлігенцыі і беларускае вёскі, з’явілася, відаць, пасля таго, як браты Луцкевічы падрыхтавалі для рэдактара Аляксандра Касцялянскага строга акадэмічны раздзел для калектыўнае навуковае манаграфіі “Формы нацiональнага движенiя въ современныхъ государствахъ: Австро-Венгрия. Россия. Германия”, што меўся быць друкаваны ў Пецябургу¹⁹. Якраз дзеля гэтае працы быў падбраны псеўданiм “Антон Новiна”, яким Луцкевiч пачне актыўна карыстацца хiба з 1912 г.²⁰.

У 1908 г. артыкулы пра народы Расійскае iмперыi, як сцвярджае А. Касцялянскi [32: I], былі ўжо ў складальнiка²¹; а г. зн., што на падставе нарыса “Бѣлоруссы” браты (?) Луцкевiчы падрыхтавалi публiкацыi дзеля прапаганды беларушчыны за мяжою i дзеля iншамоўнага чытача. З iх мы ведаем наступныя друкаваныя працы, падпiсаныя псеўданiмам “Антон Новiна”²²:

¹⁹ У зборнiк артыкул пра ўкраiнцаў напiсаў прафесар Мiхайла Грушэўскi (1866–1934), пра палякаў — Людвiк Кшывiцкi (1859–1941), а таксама Мiхал Ромэр (1880–1945), пра лiтоўцаў — Андрэй Булат (Andrius Bulota, 1872–1941).

²⁰ Так, напрыклад, падпiсаны артыкул “На дарозi да новага жыцця” ў альманаху “Маладая Беларусь” (1912). Гэты артыкул з’явiўся на падставе шэрагу публiкацый 1909 г. Антона Новiны i Івана Мялешкi за мяжою. Звернем увагу, што ў 1909–1915 гг. А. Луцкевiч у “Нашай Нiве” падпiсваў свае публiкацыi крыптанiмамі “Г. Б.”, “А. Н.”, “А. Н-а” i “а-н-а”.

²¹ Зборнiк убачыў свет у 1910 г., але значна раней з’явiлiся адбiткi асобных артыкулаў. У № 12 (19.03/1.04) “Нашай Нiвы” за 1909 г. паведамлялася, што ў рэдакцыi газеты можна набыць “брошуру Ант. Новiны Бѣлоруссы”. А ў маi 1909 г. Янук Журба пазнаёмiў чытачоў “Нашае Нiвы” са зместам гэтае працы А. Луцкевiча [7: 279–281]. Нумарацыя старонак тут дадзена паводле: Факсiмiльнае выданне: Наша Нiва. Першая беларуская газета з рысункамі. — Выпуск 2: 1909 г. — Мiнск: Беларуская навука, 1996.

²² I, як гаварылася раней, яшчэ тры артыкулы, падпiсаныя псеўданiмам “Iwan Meleschka”, былі надрукаваныя ва ўкраiнскiм нямецкамоўным штотомесячнiку „Ukrainischen Rundschau”.

Novina Anton. *Národní probuzení Bělorusů* // Slovanský přehled: Sborník statí, dopisův a zpráv ze života slovanského. — Ročník XI. — 1909. — 8 ledna. — Číslo 4.

Новина Антонъ. *Національное возрождение бѣлорусовъ* // Московскій еженедельникъ. — 1909. — 29 февраля. — № 9.

Nowina Antoni. *Odrodzenie narodowe Białorusinów*. // Litwa: dwutygodnik ilustrowany litewski w języku polskim. — 1909. — 15 marca. — Nr 4.—S. 50–54.

Артыкул А. Навіны ў чэшскім зборніку Адольфа Чэрнага (1864–1952) выявіў у 1927 г. у Museum Regni Bohemiae Францішак Грышкевіч (1904/1906–1946) і прапанаваў “za dwa hady (u 1929 h.) <...> świątkować dwaccasihodździe našaje zahraničnaje prapahandy” [13: 1–2].

А. Луцкевіч, пазнаёміўшыся з публікацыяй Ф. Грышкевіча, палічыў патрэбным удакладніць:

У імя праўды мушу адзначыць, што чэсьць **першага** выступленьня ў замежнай прэсе аб беларускім пытаньні належыць ня мне, а **нябожчыку** Івану **Луцкевічу**, які шмат раней зьмясціў сваю першую стацьцю аб беларусах у выдаваным у Вене журнале “Ruthenische Revue” (пасьля перайменаваным у “Ukrainische Rundschau”) пад рэдакцыяй ведамага ўкраінскага дзеяча Уладзіміра Кушніра. Не магу толькі прыпомніць точна году: ці гэта было ў 1904 г. (мо на пачатку 1905 года), калі Ів. Луцкевіч быў у Вене, дапаўняючы сваю архэалёгічную веду, ці — пазьней. Падпісаў ён свой артыкул псеўданімам: “Heban Palissander” (гэтым імем яго называлі ў партыйнай перапісцы Беларускае Рэвалюцыйнае Грамады). Ів. Луцкевіч першы завязаў зносіны з замежнымі ўкраінскімі дзеячамі і чэхамі (А. Чэрны), падрыхтаваўшы грунт і для маіх пазьнейшых артыкулаў у “Ukrainische Rundschau”²³, “Slovansky Prehled” ды інш. Паўтараю: магчыма, што першыя крокі Івана Луцкевіча ў замежнай прэсе былі зроблены і пазьней, чым у 1904 года, — мо’ ў аднэй з пазьнейшых падарожаў, але ўсё-ж не пазьней 1908 году. Мо’ грам. Грышкевіч, карыстаючыся сваёй бытнасьцяй заганіцай, пастараецца пакапацца ў гадавіках “Ruthenische Revue” і “Ukrainische Rundschau” ад 1904 да

²³ Вельмі імаверна, што тут ідзе гаворка пра артыкулы “Zur weissrussischen Frage”, “Weissrussischen und Polen” і “Neuer Versuch einer Vivisektion an dem weissrussischen Volke”. Тым самым А. Луцкевіч дае знаць, што псеўданім “Іван Мялешка” належыць толькі яму.

1908 году, бо-ж можа акажацца, што нам трэба гатавацца да абходу не 20, а 25-лецця прэсавас акцыі [6: 4].

Такім чынам, А. Луцкевіч здолеў тут (у адрозненне ад успамінаў з 1920 г. “Жыццё і праца Івана Луцкевіча”) прыгадаць шэраг важных акалічнасцяў, звязаных з публікацыяй першага ў нямецкамоўным друку артыкула беларуса пра беларускае нацыянальнае пытанне. Цяпер ён дакладна называе тытул выдання, псеўданім, якім была падпісаная публікацыя і даволі правільна акрэслівае час, калі яна друкавалася. Істотна тое, што ён расшыфруе іменную частку псеўданіма, якую колісь марна спрабаваў зразумець Ант. Адамовіч:

ані беларускага, ані нямецкага ймя, якое пачыналася-б з “Гэб.”,
знайсці нельга, гэта хіба пачатак нейкага, але цяжка сказаць яко-
га, слова зь нейкім самастойным значэннем [1: 26].

І сапраўды, “гэбан” — гэта слова з тае самае галіны, што і “палісандар”: каштоўныя пароды дрэў, “знан[ыя] антыквару Івану Луцкевічу” [1: 26]. Усё гэта, а таксама тое, што так І. Луцкевіча “называлі ў перапісцы Беларускае Рэвалюцыйнае Грамады” Гэбанам Палісандэрам, можа быць сведчаннем на карысць ягонага аўтарства артыкулу ў “Ruthenische Revue”.

Падобна на тое, што апрача братоў Луцкевічаў ніхто ў тагачаснай Літве-Беларусі не ведаў пра публікацыю артыкулаў пра беларускае адраджэнне ў “Ruthenische Revue” і ў “Ukrainische Rundschau”. З прычыны антыцарскага характару гэтае выданне, пэўна ж, не распаўсюджвалася ў Расійскай імперыі. Невядома таксама, ці выканаў Ф. Грышкевіч просьбу А. Луцкевіча і ці адшукаў у Празе “Ruthenische Revue”, скапіраваў “Das totgesagte Weissrussland” ды прыслаў копію ў Беларускі музей у Вільні²⁴.

Даследчыкі беларускага нацыянальнага руху былі знаёмыя толькі з успамінамі А. Навіны “Жыццё і праца Івана Луцкевіча”, дзе вобмаль інфармацыі ў справе з’яўлення ў друку вышэй згаданае публікацыі. Недаступнаю была доўгі час і сама публікацыя. Таму ў 1981 г. удзельнікі дыскусіі ў беластоцкай “Ніве” пра асобу І. Луцкевіча і яго месца ў беларускай гісторыі Алесь Каваль (Аляксей Каўка) і Юры Туронак не змаглі

²⁴ Ф. Грышкевіч выканаў просьбу А. Луцкевіча: у ліпені 1928 г. скапіраваў артыкул “Das totgesagte Weissrussland” і даставіў яго ў Беларускі музей. Цяпер копія захоўваецца ў аддзеле рукапісаў бібліятэкі імя Урублеўскіх Акадэміі навук Літвы. — *Рэд.*

вырашыць пытанні: у якім часопісе быў надрукаваны артыкул “Das totgesagte Weissrussland” і ці можна даць веры, што яго аўтарам быў Іван Луцкевіч? [7 :2, 5; 8 :3–4; 9 :2, 4; 10 :2, 4]. Каментуючы гэтую дыскусію, Анатоль Сідарэвіч пісаў, што

Кропку у гэтай спрэчцы, здаецца, паставіў Ант. Адамовіч. Ён піша пра часопіс “Ruthenische Revue”, у якім (у № 19 за першую палову кастрычніка 1904 г.) і быў змешчаны артыкул І. Луцкевіча “Das totgesagte Weissrussland”. Назву гэтага артыкулу Ант. Адамовіч пераклаў як “Мёртваю абвешчаная Беларусь”. Ён жа паведамляе, што гэты артыкул у снежні 1904 г. надрукаваны ў часопісе “The Anglo-Russian” пад загалоўкам “The White-Russians. A Nation driven back into the Middle Ages under Muscovite Rule” (“Беларусы. Нацыя, адкінутая назад у сярэднія вякі пад маскавіцкім панаваннем”). Тэкст гэты, дадае Ант. Адамовіч, выявіў В. Кіпель [12: 66].

Праўда, Вітаўт і Зора Кіпелі лічылі, што псеўданім “Heb. Palisander” належыць аднаму з братаў Луцкевічаў, і не ўдакладнялі, катораму менавіта. Гэта зафіксавана ў кароткім каментары да публікацыі артыкула “The White-Russians. A Nation driven back into the Middle Ages under Muscovite Rule” ва ўкладзенай В. і З. Кіпельямі кнізе “Byelorussian Statehood: Reader and Bibliography”, якая выйшла ў Нью-Ёрку ў 1988 г.

Думаецца, што кропку і адносна тытула часопіса, у якім публікаваўся артыкул “Das totgesagte Weissrussland”, і адносна псеўданіма “Heb. Palisander” паставіў А. Луцкевіч сваім лістом “Маленькая папраўка” ў газеце Беларускае Сялянска-Работніцкае Грамады “Наша Праўда”, якая выдавалася ад вясны да восені 1927 г. у Вільні два разы на тыдзень пад фармальнай рэдакцыяй (№№ 20–34) Марыі Гічан.

Ужо не можа быць ніякіх сумненняў, што першы артыкул пра беларускія нацыянальныя справы ў нямецкамоўным часопісе, пісаны беларусам, належыць пярэ І. Луцкевіча. Што датычыць аўтарства трох артыкулаў ва “Ukrainische Rundschau” (1909), падпісаных псеўданімам “Іван Мялешка”, дык нягледзячы на тое, што Ант. Адамовіч сцвярджаў, нібыта гэтым псеўданімам падпісвалі свае супольныя артыкулы браты Луцкевічы, варта лічыць іх публікацыямі Антона Луцкевіча.

ЛІТАРАТУРА

1. Адамовіч Ант. “Як дух змаганьня Беларусі” (Да 100-х угодкаў нараджэньня Івана Луцкевіча). — Нью-Ёрк: Выд. газ. “Беларус”, 1983.
2. Беларускія пісьменнікі: біябібліяграфічны слоўнік. У 6 т. — Т. 4. — Мінск: “Беларуская Энцыклапедыя” імя Петруся Броўкі, 1994.
3. Вітан-Дубейкаўская Ю. Мае ўспаміны. — Вільня: Т-ва беларускай культуры ў Літве, 1994.
4. Наша Ніва. — 1908. — 25(8) сеньбра²⁵. — № 20.
5. Наша Ніва. — 1909. — 7/20 мая. — № 19.
6. Наша Праўда. — 1927. — 20 ліпеня. — № 31.
7. Ніва. — 1981. — 7 чэрвеня. — № 23.
8. Ніва. — 1981. — 21 чэрвеня. — № 25.
9. Ніва. — 1981. — 8 лістапада. — № 45.
10. Ніва. — 1981. — 15 лістапада. — № 46.
11. Памяці Івана Луцкевіча ў першыя ўгодкі сьмерці Яго. (20.VIII.1919–20.VIII.1920). — Вільня, 1920.
12. Пра Івана Луцкевіча: Успаміны, сьведчаньні. — Мінск: Кнігазбор, 2007.
13. Biełaruskaja Krynica. — 1927. — 15 lipnia. — Nr. 29. — S. 1–2.
14. Buraczok M. Dudka białaruskaja. — Kraków, 1891.
15. Homan. — 1916. — 16 lutaho. — № 1.
16. Mickiewicz A. A. Pan Tadeusz. — Lwoŭ, 1892.
17. From the Other Shore: Russian Political Emigrants in Britain, 1880–1917. — London, 1984.
18. Ruthenische Revue. — 1904. — Nr 11.
19. Ruthenische Revue. — 1904. — Nr 19.
20. Ruthenische Revue. — 1904. — Nr 24.
21. Ruthenische Revue. — 1905. — Nr 18.
22. Ukrainische Rundschau. — 1906. — Nr 1.
23. Ukrainische Rundschau. — 1909. — Nr 6.
24. Ukrainische Rundschau. — 1909. — Nr 8–9.

²⁵ Газета выйшла 25 верасня (8 кастрычніка) 1908 г.

25. Ukrainische Rundschau. — 1909. — Nr 12.
26. Kirkor A.H. O literaturze pobratymczych narodów słowiańskich. — Kraków 1874.
27. Kurjer Litewski. — 1908. — 4/17 lipca. — Nr. 151; 5/18 lipca. — Nr 152; 8/21 lipca. — Nr 154.
28. Przedświt. — 1903. — Nr 2 (luty).
29. Przegląd Wileński. — 1926. — Nr 9.
30. Адам & Ева: альманах гендерной истории. — 2002. — № 4.
31. Труды кафедры истории Нового и Новейшего времени Санкт-Петербургского государственного университета. — 2010. — № 5.
32. Формы національного движенія въ современныхъ государствахъ: Австро-Венгрія. Россія. Германія / подъ ред. А.И. Кастелянского. — С.-Петербургъ, 1910.
33. [Электронны рэсурс:] Literature and the Russian Émigré Press in England, 1890–1905

[I]

НАЗВАНАЯ МЁРТВАЮ БЕЛАРУСЬ¹

Іван ЛУЦКЕВІЧ

Узяўшы тут слова, хачу скарыстацца з гасціннасці “Ruthenische Revue”, каб пазнаёміць чытачоў гэтага выдання з сітуацыяй маіх суайчыннікаў, беларусаў. Многія іншаземцы са здзіўленнем прачытаюць гэтыя радкі і спытаюць: што гэта за такі малы народ, пра існаванне якога ім нагадваюць? Але ж беларускае пытанне ўзнікла не ў апошнія гады! Яно такое ж старое, як літоўскае, польскае і ўкраінскае (русінскае).

Нават украінскі народ малавядомы ў Заходняй Еўропе. Але заходнееўрапейскія навукоўцы (прынамсі, філолагі і гісторыкі) ведаюць, што ёсць украінскі (русінскі) народ, які мае сваю гісторыю, сваю мову і літаратуру, а таксама вельмі багатую народную паэзію, дык з гэтае прычыны не тоесны расійскаму народу. Між іншым, “Ruthenische Revue” ўжо шмат зрабіла ў гэтай галіне і з апытання², арганізаванага гэтым выданнем, відаць, што сярод найвыдатнейшых прадстаўнікоў заходнееўрапейскай культуры ёсць людзі, якія з гарачай сімпатыяй ставяцца да эмансипацыйных намаганняў украінскага народа, што, вядома, выклікае дыскамфорт у колах расійскіх панславістаў. І хоць русіфікацыя Украіны — гэта адна з самых запаветных мараў панславістаў, але ўсе адукаваныя славяне

¹ У друку можна сустрэць іншыя варыянты перакладу нямецкамоўнага загалоўка артыкула на беларускую мову: *Прыгавораная да смерці Беларусь* (Ю. Туронак) і *Мяртваю абвешчаная Беларусь* (Ант. Адамовіч).

² Параўн. “Ruth[enische] Revue”, год II, №№ 11–17. (*Заўвага аўтара.*)

сёння ведаюць, што гэтая русіфікацыя адно *pium desiderium*³, прыгожая ўтопія.

Значна горшая сітуацыя з беларускімі справамі. Тут таксама вялікую ролю адыгрывае назва. У той час, калі ўкраінскі народ сам сябе называе “ўкраінцы”, а ў Заходняй Еўропе ён уважаецца за “русінаў”, дык наша адзіная праўдзівая назва — беларусы. Ці адпавядае гэта планам панславістаў? Пра гэта сведчаць намаганні расійскага ўраду надаць русінам выдуманую назву “маларосы”. Іншаземцы схільныя аб’ядноўваць сапраўдных расійцаў з беларусамі і “маларосамі”. З гэтае прычыны беларусаў нават славяне лічаць расійцамі і тым самым павялічваюць колькасць прадстаўнікоў расійскага народа ў славянскай статыстыцы.

Беларусы насяляюць большую частку тэрыторыі былога Вялікага Княства Літоўскага, якая цяпер называецца “Северо-Западным краем”. Расійскі ўрад не хоча прызнаваць адметнае назвы гэтае краіны: называе беларусаў “русскими Северо-Западного края”. У той час як вышэйзгаданы ўрад, нягледзячы на панславянскія тэндэнцыі, прызнае нацыянальную адрознасць русінаў і стала называе іх “маларосамі”, ён адмаўляецца даваць якую-небудзь адметную назву беларусам і, як я ўжо казаў, называе іх проста “русскими Северо-Западного края”. Агульная колькасць беларусаў паводле афіцыйнае статыстыкі⁴, праведзенай дзеля навукова-этнаграфічных мэтай, складае дзесяць мільёнаў⁵. Большасць народу, блізу васьмі мільёнаў, вызнае праваслаўную веру, да якога належыць так-

³ Пабожнае жаданне (лац.).

⁴ У Расіі перапіс насельніцтва праводзіцца паводле рэлігійнае прыналежнасці. (Заўвага аўтара.)

⁵ Паводле Я. Карскага, па стану на 1903 г. у Паўночна-Заходнім краі (без Ковенскай губерні, якую навуковец лічыў літоўскаю) налічвалася 9.394532 жыхары. Калі да гэтага ліку дадаць 1.544.564 жыхароў Ковенскай губерні (звесткі за 1897 г.), атрымліваецца, што ў Паўночна-Заходнім краі у 1903 г. было не менш як 11.000.000 жыхароў. Па стану на 1903 г. Я Карскі налічваў у Паўночна-Заходнім краі 6.379.851 беларуса. Разам жа ў Паўночна-Заходнім краі і ў Смаленскай губерні, якую Карскі адносіў да беларускіх, а таксама ў Чарнігаўскай, Калужскай, Курляндскай, Арлоўскай, Пскоўскай, Сувалкаўскай і Цверскай губернях, паводле падлікаў Карскага, жыў 8.317.961 беларус. Усяго (з улікам іншых рэгіёнаў) у Расійскай імперыі, на думку Я. Карскага, налічвалася каля 8,5 млн беларусаў (гл.: Карскі Е. Фіта. Бѣлорусы. — Т. I: Введение въ изучение языка и словестности. — Варшава, 1903. — С. 185–191).

сама шмат беларусаў-уніятаў, якіх у 1839 г. урад цара Мікалая I далучыў да праваслаўных, як і шматлікіх католікаў пасля стлумлення польскага паўстання 1863 г., у якім бралі ўдзел і беларусы. Астатнія 1 800 000–2 000 000 беларусаў і сёння з’яўляюцца рыма-каталікамі. Гэтых апошніх урад звычайна называе рускімі каталіцкага веравызнання, хоць апошнім часам назіраецца тэндэнцыя залічваць іх да палякаў, а не лічыць асобным народам.

Самастойна кіраваная ў першыя стагоддзі свайго гістарычнага існавання на аснове дэмакратычных, народна-абшчынных прынцыпаў, Беларусь у часе свайго найвышэйшага культурнага росквіту ў XVI ст. уваходзіла ў склад Вялікага Княства Літоўскага, у некалькі разоў перасягаючы этнаграфічную Літву памерамі і насельніцтвам. Маючы ў культурных адносінах перавагу над сваімі заваёўнікамі⁶, беларусы змаглі аказаць на іх такі вялікі ўплыў, што пры дварах вялікіх князёў літоўскіх панавалі беларуская мова і беларускія звычаі. Беларуская мова была дзяржаўнаю на ўсёй тэрыторыі Вялікага Княства Літоўскага з канца Сярэднявечча да 1696 г.⁷, на ёй таксама былі напісаны літоўскі Судзебнік⁸, Статуты Вялікага Княства Літоўскага⁹.

Пасля заняпаду культурнага цэнтру літоўскай сталіцы, Вільні, у эпоху каталіцкае рэакцыі, беларускія асветнікі пераехалі ў Кіеў, у Магілянскую акадэмію¹⁰. З гэтага часу беларускія навукоўцы перасталі працаваць на карысць Бацькаўшчыны. У канцы XVII ст. яны бралі ўдзел у станаўленні

⁶ Тут і далей аўтар ішоў услед за канцэпцыяй расійскіх навукоўцаў пра літоўскае заваяванне Русі ў XIII–XIV стст.

⁷ Тут аўтар меў на ўвазе пастанову канвакацыйнага Сойму 1696 г.: “Dekrety wszystkie Polskim ięzykiem odtąd maia być wydane” (“Усе дэкрэты з гэтай пары павінны выдавацца на польскай мове”), якая касавала патрабаванне Статута ВКЛ 1588 г.: “А пісар земскі маець па-руску літарамі і словы рускімі ўсі лісты, выпісы і позвы пісаці, а не іншым языком і словы”.

⁸ Меў на ўвазе напісаны на старабеларускай мове *Судзебнік 1468 года* — зборнік норм права XV ст., складзены на загад вялікага князя літоўскага Казіміра Ягайлавіча.

⁹ Меліся на ўвазе напісаныя на старабеларускай мове *Першы* (1529), *Другі* (1566) і *Трэці* (1588) *Статуты Вялікага Княства Літоўскага* — зводны заканадаўчых актаў дзяржавы.

¹⁰ Гаворка пра заснаваны ў 1632 г. праваслаўным мітрапалітам Пятром Магілаю Кіеўскі калегіум, празваны ў гонар заснавальніка Кіева-Магілянскім. У 1701 г. калегіуму былі нададзены правы і тытул акадэміі.

расійскае літаратуры, развіваючы ў ёй новы кірунак і ўзбагачаючы сваімі творамі. Варта толькі згадаць Сымона з Полацка¹¹ альбо Радзівіла¹². Але больш за ўсё беларусам могуць дзякаваць палякі. Беларусы ўзбагацілі польскую літаратурную мову беларускімі элементамі, беларусы далі палякам самую яркую зорку іх літаратуры — Адама Міцкевіча. Таксама шмат іншых славурых палякаў, як паэт Сыракомля, які таксама пісаў беларускія вершы, як вялікі арганізатар першага польскага паўстання Тадэвуш Касцюшка, былі беларусамі з паходжання.

Гэта асобныя звесткі з беларускае гісторыі. А цяпер давайце паглядзім на цяперашнюю сітуацыю беларусаў. З матэрыяльнага пункту гледжання яно зусім незайздроснае. У Беларусі ў асноўным вільготная глеба, шмат пяску і балотаў пасярод першабытных лясоў, якія сёння высякаюцца з прычыны спусташальнае эканомікі, якая цалкам знаходзіцца ў руках ураду. Рэгіён населены беларускім людзям і паланізаванымі панамі, якія бязлітасна эксплуатаюць народную працоўную сілу. Неабсяжныя латыфунды знаходзяцца ва ўладанні ўрада, які альбо пакідае іх пусткаю, альбо размяркоўвае сярод каланізатараў-расійцаў, не звяртаючы ўвагі на тубыльцаў, якія масава эмігруюць у Амерыку і Сібір. Варта згадаць пра нізкі культурны ўзровень народа, чаму, бадай, няма роўных у Еўропе. Наўрад ці 8–10% умее чытаць, а толькі 6–8% — пісаць¹³. Афіцыйная народная адукацыя заснавана на навучанні расійскай тэхніцы чытання і пісьма, на навучанні чытанню царкоўнаславянскіх імшалаў, на завучванні ўсіх членаў царскае фаміліі, на практыкаваннях у чатырох матэматычных дзеяннях і на запамінанні найбольш важных падзей з расійскае гісторыі. Асновы праваслаўя таксама з’яўляюцца абавязковымі

¹¹ Меўся на ўвазе Сімяон Полацкі (Самуіл Пятроўскі-Сітняновіч, 1629–1680), які ў 1664 г. (у час вайны Масковіі з Рэччу Паспалітай 1654–1667 гг.) быў вывезены ў Маскву.

¹² У арыгінале: “Radziwiłłowitsch”. Цяжка сказаць, каго меў на ўвазе аўтар.

¹³ Невядома, на падставе якіх крыніцаў аўтар падае звесткі аб узроўні пісьменнасці на тэрыторыі Беларусі. У артыкуле Антона Луцкевіча “Школы і граматынасць у Беларусі” (Наша Ніва. — 1911. — 1/14 верасня) на падставе вынікаў Усеагульнага перапісу насельніцтва Расійскай імперыі 1897 г. пададзеныя іншыя, значна вышэйшыя, паказчыкі пісьменнасці. Найбольш поўныя звесткі пра школьную справу ў Беларусі XIX — пачатку XX ст. гл. у працы Мікалая Улашчыка “Пісьменнасць у дарэвалюцыйнай Беларусі” (Улашчык М. Збор твораў. — Т. 2. — Смаленск: Інбелкульт, 2019. — С. 995–1011).

для каталіцкіх школьнікаў у малодшых класах. Але нават калі не браць пад увагу палітычныя, нацыянальныя і рэлігійныя аспекты гэтага навучання, колькасць школаў настолькі малая, а само навучанне такое кепскае, што, правучыўшыся ў школе два-тры гады, вучань праз год ужо не можа чытаць. А пра пісьмо і гаворкі няма. Прычынаю такога сумнага відовішча з'яўляецца тое, што ўрокі вядуцца на незразумелай расійскай мове. Настаўнікам пачатковых класаў забараняецца выкладанне на беларускай мове пад пагрозай неадкладнага звальнення. Нядзіва, што ў такіх умовах народная асвета амаль не развіваецца, хутчэй занепадае, што пасля 30 гадоў інтэнсіўнае русіфікатарскае працы больш за 90% беларусаў цалкам непісьменныя. Усе культурна-асветніцкія выданні на беларускай мове забароненыя, як і рэвалюцыйныя. Дазваляецца перадрукоўваць толькі асобныя літаратурныя творы ў навуковых мэтах, а таксама збіраць этнаграфічны матэрыял, усё, зразумела, расійскім шрыфтам і расійскім правапісам. Тэксты, надрукаваныя лацінскімі літарамі, нават калі яны маюць чыста навуковы характар (як, напрыклад, этнаграфічная праца *Lud białoruski* Міхала Федароўскага¹⁴, выдадзеная Кракаўскаю акадэміяй навук), не прапускаюць ў Расію.

У праваслаўных цэрквах апрача царкоўнаславянскае мовы выкарыстоўваецца толькі расійская мова (беларусы-уніяты апрача царкоўнаславянскае мовы карысталіся беларускай). На расійскай мове чытаюцца пропаведзі, на гэтай жа мове адбываюцца споведзі і г. д. Урад спрабаваў увесці расійскую мову ў каталіцкіх святынях; але з тае прычыны, што люд і беларуская інтэлігенцыя супраціўляліся гэтаму дваццаць гадоў, ён мусіў адмовіцца ад свае задумы. Аднак урад перашкодзіў планам тагачаснага мітрапаліта¹⁵, які хацеў дазволіць беларускую мову ў духу папскае булы, у якой запісана, што “кожны народ павінен ужываць сваю родную мову ў сакраментах”; урад палічыў за лепшае замест беларускае, якой карысталіся да 1863 г., увесці польскую мову!

¹⁴ Гаворка пра выдадзеныя ў Кракаве ў 1897, 1902 і 1903 гг. тры тамы “*materiałów do etnografii słowiańskiej*” *Lud Białoruski na Rusi Litewskiej* Міхала Федароўскага (Federowski; 1853–1923).

¹⁵ Статус мітрапаліта мелі ў Расійскай імперыі Магілёўскія архіепіскапы, якія звычайна знаходзіліся ў Санкт-Пецярбурзе і кіравалі Каталіцкаю Царквою імперыі. Невядома, каго з мітрапалітаў другое паловы XIX ст. меў на ўвазе аўтар.

У сваім русіфікатарскім запале расійскі ўрад правёў поўную забарону беларускае мовы. І гэтая забарона распаўсюджваецца не толькі на афіцыйнае выкарыстанне, не толькі на царкву, школу і дачыненні з уладамі, але таксама і на прыватнае жыццё. Пастанова Міністэрства ўнутраных спраў забараняе выкарыстанне беларускай мовы ў прыватных кампаніях; жаўнерам не дазваляецца атрымліваць беларускамоўныя лісты з радзімы, а студэнтаў проста выключаюць за выкарыстанне роднае мовы ў дачыненнях з калегамі.

Аднак русіфікатарска-праваслаўны дух не абмяжоўваецца культурным прыгнётам, а распаўсюджваецца і на эканамічную сферу. Перш за ўсё, беларуская каталіцкая шляхта пазбаўленая права набываць ворную зямлю ў сваім краі. Ёй таксама забаронена займаць дзяржаўныя пасады на радзіме. Беларускім сялянам-католікам дазваляецца купляць зямельныя участкі, але не больш за 60 дзесяцін¹⁶ і толькі ў тым выпадку, калі яны будуць апрацоўваць іх сваімі рукамі. Урад імкнецца падтрымаць варожае стаўленне беларускіх сялян да апалчанае беларускае шляхты; гэта існуе з часоў польскага паўстання 1863 г., у якім удзельнічала і згаданая шляхта. Гэта дасягаецца шляхам забароны камасацыі фальваркавых і сялянскіх палёў, а таксама шляхам прадухілення часта выгаднага для сялянаў абмену сервітутамі. (Сервітуты таксама былі ўведзены адмыслова дзеля гэтае мэты ў 1860 я гады). Праваслаўнае духавенства, падахвочанае ўрадам, падбухторвае народ супраць інтэлігенцыі. Нядаўна пайшла ў народзе чутка, што паны, жыды і ўсе католікі вывозяць золата, порах і харчы японцам, а калі японцы перамогуць¹⁷, то з дапамогай апошніх будзе ўведзена паншчына. Дык абавязкам кожнага селяніна з'яўляецца ахвяраваць на Добраахвотны флот¹⁸ і Чырвоны Крыж, а ўсіх падазроных людзей (напрыклад, антываенных агітатараў) здаваць уладам. Усё гэта было даказана ў судзе падчас працэсу, прадметам якога быў напад падбухтораных сялян на асобных падарожных. Сяляне палічылі падарожных японскімі шпіёнамі, збілі іх і звязанымі завялі ў турму. Сяляне пачынаюць пагражаць, што заб'юць усіх паноў, жыдоў і католікаў

¹⁶ Дзесяціна мае 2400 сажняў. (Заўвага аўтара.) Паводле метрычнай сістэмы 1 дзесяціна роўная 1,09 га.

¹⁷ Расійска-японская вайна пачалася ў лютым 1904 г.

¹⁸ Акцыянернае суднаходнае таварыства, утворанае ў 1878 г. дзеля таварна-пасажырскіх зносінаў і садзейнічання развіццю расійскага гандлю.

з-за іх нібыта сімпатый да японцаў. Апошнім часам наступствы гэтае агітацыі выяўляюцца ў выглядзе падпалаў. Праваслаўнае духавенства маўкліва дапускае ўсё гэта.

На заканчэнне хачу падаць некаторыя звесткі з гісторыі беларускае літаратуры і нацыянальнага адраджэння беларускага народа ў 40–60-я гады мінулага стагоддзя. Беларуская літаратура, заснаваная на фальклорных элементах, развівалася хуткімі тэмпамі. Доказам гэтаму з’яўляецца пераклад найвялікшае польскае паэмы Адама Міцкевіча *Пан Тадэвуш*, які ўзнік у тых часы. Тады ж узнік беларускі тэатр, і вядомы польскі кампазітар Манюшка, таксама беларус па паходжанні, напісаў музыку да лібрэта оперы Ідылія, аўтарам якога быў вядомы беларускі паэт Марцінкевіч. Адбылося гэта ў 50-я гады мінулага стагоддзя. Але забарона Мураўёвым выкарыстоўваць лацінку¹⁹ ў беларускіх творах спыніла гэта адносна паспяховае развіццё літаратуры. Расійскі алфавіт ў Беларусі, дзе палякі ўвялі сваё пісьмо²⁰, быў у тых часы проста невядомы. Далейшыя рэпрэсіі працягваліся ў тым жа духу блізу 50 год. Народ вымушаны быў вярнуцца да даўніх песень і паданняў, якія і да сённяшняга дня замяняюць яму адсутнасць друкаванага слова. Сёння ў гэтым кірунку зроблена сёе-тое, што паклала пачатак барацьбе з афіцыйным адурманеннем народа. З гэтаю мэтай ўтвараюцца ўсё новыя і новыя літаратурна-асветніцкія таварыствы, дзейнасць якіх пачалася ў апошнім дзесяцігоддзі XIX ст. 25–30 нелегальнымі выданнямі, некаторыя з іх друкаваліся кірыліцай для праваслаўных, некаторыя ж — лацінскімі літарамі для каталікоў. Гэтыя выданні карыстаюцца такім попытам і прызнаннем, што нават непісьменныя людзі з задавальненнем слуха-

¹⁹ Якказаў А. Шлюбскі, расійскія ўлады забаранілі беларускую (польскую) лацінку пастановаю Галоўнае ўправы цензуры ад 26 верасня 1859 г.: “Не допускать употребления польского алфавита при печатании сочинений на белорусском наречии, книгу *Pan Tadeusz* Мицкевича, в белорусском переводе Дунина-Марцинкевича, отпечатанную польским шрифтом, не выпускать в свет” (гл.: Запіскі Аддзелу гуманітарных навук. — Кн. 2: Працы клясы філёлёгіі. — Т. I. — Менск, 1928. — С. 303–337). Забарона друку лацінкаю была ўспрынята як забарона беларускага друку наогул. Як не прадугледжаная законам, забарона на друк у беларускай мове (як лацінкаю, гэтак і кірыліцаю) была знята на падставе ўказа Мікалая II ад 12.12.1904 г.

²⁰ Відаць, аўтар мае на ўвазе пастанову канвакацыйнага Сойму 1696 г. Гл. вышэй.

юць іх і вучаць на памяць. Такім чынам многія беларускія вершы сталі здабыткам народа і ў якасці народных песень увайшлі ў этнаграфічныя зборнікі. Дык самы час не забараняць жыццёва важнае, а дазволіць друкаванне не толькі этнаграфічных матэрыялаў, але і іншых карысных кніг, як кірыліцай, так і лацінкай. У адваротным выпадку два мільёны беларусаў-каталікоў мусілі б карыстацца адно польскімі ці нелегальнымі беларускімі тэкстамі, што таксама не спадабалася б расійскім уладам. Расія ўжо мела сумны досвед у гэтым плане ў літоўскім пытанні.

Гэта карціна народа, які жыве ў Еўропе, гэта самая цёмная карта змрочнае Расіі. І ўсё ж менавіта гэты народ пасля заваявання Украіны татарамі, пасля разгрому паўночных рэспублік²¹ маскавітамі меў з XVI ст. цесныя дачыненні з Заходняю Еўропаю, і нават перанёс на сваю глебу яе рэфарматарскія ідэі. І гэты народ, які доўгі час быў культурным цэнтрам для цяперашняе Расіі аж да Ламаносава, сёння пазбаўлены самых элементарных правоў. Яго трымаюць у жахлівай цемры; ён, “дзякуючы” стогадоваму кіраванню белых цароў²², мае менш школаў, чым меў у XVI ст. Расійская ўлада адкінула беларускі народ на тры стагоддзі назад ад XVI ст., каб сёння ён жыў у сапраўды сярэднявечных умовах.

Друкуецца ў перакладзе паводле: *Ruthenische Revue*. — 1904. — № 19. — S. 533–538, дзе апублікаваны ўпершыню пад загалоўкам *Das totgesagte Weissrussland* і пад псеўданімам *Heb. Palisander*. Месцам ці то пражывання аўтара, ці то напісання артыкула названы Слуцк.

Пераклад з нямецкае і каментары Міколы Хаўстовіча.

²¹ Меліся на ўвазе далучэнне да Масковіі Ноўгарадскай і Пскоўскай земляў.

²² Так з XVI ст. тытулавалі маскоўскага цара прадстаўнікі цюркскіх і мангольскіх народаў, кубанскія казакі. Вобраз белага цара сустракаецца ў расійскай духоўнай паэзіі.

[Ш]

З Беларусі¹

ДА БЕЛАРУСКАГА ПЫТАННЯ

Антон ЛУЦКЕВІЧ

Ідэя даўніх славянафілаў² пра тое, што “славянскія ручаі” павінны ўпадаць у “расійскае мора”³ і што паглыннанне ўсіх славянскіх народнасцяў расійскаю культураю з’яўляецца абавязковаю умоваю існавання славянства, была, як добра вядома, грунтоўна выкарыстаная. Нацыянальна-культурнае адраджэнне асобных славянскіх

¹ Выконваючы жаданне прагрэсіўных беларускіх колаў пазнаёміць праз „Ukrainische Rundschau” замежныя краіны з беларускім пытаннем, мы адчыняем новы аддзел “Aus Weissrussland”. Тут будуць публікавацца беларускія аўтары. (*Заўвага Рэдакцыі.*)

² Гаворка аб прадстаўніках рэлігійна-філасофскае і літаратурнае плыні 1830–1840 гг., якія арыентаваліся на самабытнасць расійскага (рускага) шляху, адрознага ад заходнееўрапейскага.

³ Аўтар выкарыстоўвае словы з верша Аляксандра Пушкіна *Клеветникам России*:

Уже давно между собою
Враждуют эти племена;
Не раз клонилась под грозою
То их, то наша сторона.
Кто устоит в неравном споре:
Кичливый лях, или верный росс?
Славянские ль ручьи сольются в русском море?
Оно ль иссякнет? вот вопрос.

народаў перакрэсліла асімілятарскія мары славянафілаў. Але на змену старому, аджытаму славянафільству прыходзіць цяпер новае, гэтак званае неаславянства⁴, якое змірылася з існаваннем і самастойным развіццём мацнейшых славянскіх плямёнаў і мае на мэце тапіць у “расійскім моры” толькі “малодшых братоў”, якім збег гістарычных падзей перакрыў шлях да індывідуальнага культурна-нацыянальнага развіцця.

Цікавыя погляды адносна неаславянафільскае плыні выказвае адзін з найбольш энергічных яе прыхільнікаў прафесар А. Пагодзін⁵ у часопісе “Московский еженедельник”. (Артыкул *Пецяярбург і Вена*, № 10, 1909 г.). З нагоды дыскусіі пра беларускі рух ён гаворыць: “Некаторыя з нашых чытачоў мімаволі іранічна заўсміхаюцца, калі пачуюць маю думку, што з’яўленне беларускага нацыянальнага друку — гэта надзвычай важная ў дзяржаўным аспекце справа”⁶.

Калі амаль уся расійская інтэлігенцыя сустракае адраджэнне беларускага народу з “іранічнаю ўсмяшкаю”, то стаўленне афіцыйнае Расіі да “малодшага брата”, які прачынаецца, — проста варожае. Да 1905 г. друкаванне кніг на беларускай мове было проста цалкам забароненае. Але нават і сёння ў пачатковай школе не выкарыстоўваецца беларуская мова. Школа, царква, а таксама ўсе грамадскія і дзяржаўныя інстытуты абслугоўваюць русіфікатарскую дзейнасць улады. Прайшло сто гадоў з моманту далучэння беларускіх зямель да Расіі; увесь гэты час улада прыкладала аграмадныя намаганні, каб стрымаць развіццё беларускае нацыянальнае культуры і знішчыць рэшткі бела-

⁴ Гаворка пра палітычны рух, які ўзнік у канцы XIX ст. як вынік дзейнасці чэшскіх патрыётаў супраць нямецкага ўплыву на славянаў. Асобныя неаславісты крытыкавалі ідэю дамінавання расійцаў і праваслаўя над іншымі славянскімі народамі.

⁵ Гаворка пра Аляксандра Пагодзіна (1872–1947), расійскага гісторыка і філолага-славіста, які няраз пісаў пра беларускае адраджэнне.

⁶ У № 15 “Нашае Нівы” за 9/22 красавіка 1909 г. падаецца некалькі фрагментаў з артыкула А. Пагодзіна ў штотыднёвіку “Московский еженедельник”. Адзін з іх працітаваў таксама Янук Журба ў *Лістах з Украіны*: У ім гаворыцца, што “пачатак беларускай нацыянальнай прэсы (газэт) — гэта добрая і важная для ўсяго гасударства рэч, <...> што навучанне дзетак у нізшых школах ў іх роднай мове мае вялікую вагу для справы дэмакратызму”.

рускае культуры. У 1839 г. была ліквідавана беларуская нацыянальная царква — унія⁷.

Не менш варожае стаўленне да беларусаў і найбольш моцнага ў культурным плане элемента краіны — палякаў, а дакладней — польскіх паноў, якія, дарэчы, з'яўляюцца адзіным прадстаўніком польскасці ў Беларусі. Варта памятаць, што Беларусь — гэта тэрыторыя, за якую вялася шматвяковая барацьба паміж Польшчай і Расіяй. На сённяшні дзень ні адзін з бакоў не адмовіўся ад сваіх прэтэнзій. Розніца толькі ў тым, што раней гаворка ішла аб фактычным валоданні, а сёння барацьба ідзе пераважна за навязванне тае ці іншае цывілізацыі.

Ужо сто гадоў русіфікацыя, з аднаго боку, і паланізацыя, з другога, працуюць на ліквідацыю нацыянальнае тоеснасці беларусаў. А ў беларусаў тым цяжэйшае становішча, што яны страцілі сваю інтэлігенцыю на карысць палякаў два стагоддзі таму; і з таго часу можна было казаць толькі пра вегетацыю нацыі. Тым не менш беларусы не страцілі ні мовы, ні іншых нацыянальных асаблівасцяў. Жыццёвая энергія народа ўвесь гэты час была толькі ў патэнцыйным стане. Калі рэвалюцыйны рух апошніх гадоў ускалыхнуў усіх у Расіі, дык пачало прачынацца і беларускае сялянства. Неўзабаве ўзніклі нацыянальны беларускі друк і нацыянальная літаратура. Паступова, нягледзячы на забарону ўрада, самаарганізавалася і беларуская нацыянальная школа. Усе дэмакратычныя інтэлектуальныя сілы, якія выйшлі з народа, аб'ядналіся, каб працаваць дзеля адраджэння свае нацыі. З'яўляюцца і зачаткі палітычнае арганізацыі. Ёсць тут ужо палітычныя партыі, арганізацыя беларускіх настаўнікаў пачатковае школы і сялянскія арганізацыі — усе на нацыянальнай праграме⁸.

⁷ Хіба ўпершыню ў друку Унія называецца беларускаю нацыянальнаю царквою. У артыкуле А. Луцкевіча Бѣлорусы пра яе сказана так: “Въ 1939 году упраздняется унія, служившая крѣпкимъ оплотомъ бѣлорусской народности” (Формы національного движенія въ современныхъ государствахъ: Австро-Венгрія. Россія. Германія / подъ ред. А.И. Кастелянскаго. — С.-Петербургъ, 1910. — С. 387).

⁸ Маюцца на ўвазе культурніцкія і грамадска-палітычныя арганізацыі пачатку ХХ ст.: Круг беларускай народнай прасветы і культуры (1902–1904), Беларуская Рэвалюцыйная Партыя (1902), Беларуская Сацыялістычная Грамада (1903–1918), Беларускі настаўніцкі саюз (1907) і інш.

Такі імклівы ўздым руху можна патлумачыць толькі моцнай нацыянальнай тоеснасцю беларусаў, якая мае апірышча ў гісторыі і настолькі ўстойлівая, што дзве блізкія цывілізацыі, расійская і польская, не здолелі цягам стагоддзяў стлуміць яе. Мы хочам коратка падсумаваць развіццё гэтае тоеснасці беларусаў ад пачатку іхнага гістарычнага існавання.

Расійскі прафесар Карскі даводзіць, што сённяшнія беларусы з’яўляюцца нашчадкамі аб’яднаных плямёнаў заходнерускае славянскае групы, якія жылі ў вярхоўях Дняпра, Нёмана і Заходняе Дзвіны і іх прытокаў у IX ст. Самае значнае месца сярод іх займала племя крывічоў, назву якіх гісторыкі часта прыпісваюць усяму беларускаму народу, хоць да яго належалі таксама дрыгавічы, радзімічы і часткова таксама вяцічы⁹. Выгаднае геаграфічнае размяшчэнне, асабліва на гандлёвым шляху “з варагаў у грэкі”, спрыяла ўсталяванню пастаянных сувязяў паміж гэтымі плямёнамі і Захадам. Кантакты з заходняй цывілізацыяй спрыялі росту цывілізацыі ў краі. Ужо ў X і XI стагоддзях на тэрыторыі сучаснае Беларусі існаваў цэлы шэраг дзяржаўных утварэнняў і культурных цэнтраў, такіх як Полацк, Смаленск, Тураў і інш.

Агульнасць гандлёвых сувязяў і агульнасць культурнага жыцця, з аднаго боку, і палітычныя інтарэсы, з другога, спрыялі паступоваму аб’яднанню плямёнаў заходнерускае групы як процівага ўсходняе Русі, жыццё якой развівалася пад уплывам усходняе культуры¹⁰. Яшчэ ў часе станаўлення першага дзяржаўнага ўтварэння на тэрыторыі Беларусі наладжваліся дачыненні крывічоў з дрыгавічамі і радзімічамі, а апошніх — з севяранамі і вяцічамі. Гэты працэс аб’яднання канчаткова завяршыўся пад уладай Літвы.

На працягу XII–XIV стагоддзяў Літва часткова зброяй, часткова мірным шляхам завалодала ўсімі заходнерускімі тэрыторыямі. Так узнікла новая дзяржава — Літоўска-Руская. Цэнтрам агульнага

⁹ Я. Карскі пісаў, што вяцічы былі, як і севяране, “сродни радимичам”, але не адносіў іх да протабеларускіх этнасаў (Карскій Е. Фіта. Бѣлорусы. — Т. I: Введение въ изучение языка и словестности. — Варшава, 1903. — С. 65),

¹⁰ Расійскі марксіст Георгій Пляханаў услед за гісторыкам Васіліем Ключэўскім бачыў паступовае збліжэнне грамадскага быту і ладу Растова-Суздальскай зямлі “з бытам і ладам вяліках усходніх дэспатыяў” ужо ў XII ст., г. зн. да прыходу мангола-татараў (Плеханов Г. В. Сочинения. — Т. XX. — Москва: Гос. изд-во, 1925. — С. 57).

дзяржаўнага жыцця заходнерускіх плямён і літоўцаў стала Вільня, вакол якое канцэнтраваліся ўсе рускія землі, што не трапілі пад уплыў Масквы. Гэтая новая дзяржава, населеная толькі ў нязначнай ступені літоўцамі, не толькі шанавала культуру славян, якія дамінавалі, але і дазволіла ім уплываць на сябе. Літоўскія заваёўнікі перанялі іх цывілізацыю і мову, а часткова і рэлігію. Беларуская мова, якая ўжо ў часы Альгерда была адносна моцна развітая і агульнай для заходнерускіх плямёнаў, што ўжо аб'ядналіся ў адзін народ, стала дзяржаўнаю моваю Вялікага Княства Літоўскага і як такая таксама была моваю камунікацыі вышэйшага грамадства і пісьменства. Да канца XVII стагоддзя ўсе дакументы ў Літоўскай дзяржаве складаліся на беларускай мове. Пачалася агульная культурная праца, дзякуючы якой беларуская народнасць усё больш адчувалася ад роднаснае вялікарускае народнасці, якую тады называлі маскоўшчынай.

Нацыянальны характар беларусаў, г. зн. асноўныя рысы, якія адрознівалі беларусаў ад іншых славянскіх плямёнаў, найбольш выразна выяўляюцца ў іх заканадаўстве. Беларусы далі Літоўска-Рускай дзяржаве сваё заканадаўства, гэтак званы *Літоўскі Статут*, выдадзены ў 1505 г.¹¹ на беларускай мове. Дарэчы, гэта адзінае ў Еўропе кадыфікаванае заканадаўства, не заснаванае на рымскім праве. У ім адлюстравана ўся тоеснасць беларуса, адметнасць яго грамадскага жыцця, што адрознівае іх ад палякаў і расійцаў. Літоўскі Статут дзейнічаў амаль да XIX ст.¹², і яго сляды да гэтага часу прыкметныя ў звычайным праве беларусаў.

У перыяд суіснавання з літоўцамі беларуская літаратура дасягнула высокага ўзроўню развіцця. З гэтага перыяду да нас дайшлі наступныя літаратурныя помнікі: *Статут Казіміра Ягайлавіча* (1492 г.); *Літоўскі Статут* (1505) з рознымі дапаўненнямі і ўдакладненнямі, перавыдадзены ў 1522, 1529, 1561¹³ і 1588 гадах, кожны раз на беларускай мове;

¹¹ Невядома, на падставе якіх крыніцаў аўтар сцвярджае, што *Літоўскі Статут* быў выдадзены ў 1505 г.

¹² *Літоўскі Статут* дзейнічаў у Віцебскай і Магілёўскай губернях да 1831 г., а ў Віленскай, Гродзенскай, Мінскай, Кіеўскай, Падольскай і Валынскай — да 1840 г.

¹³ Праект *Другога Статута Вялікага Княства Літоўскага* быў аддадзены сойму на папярэдні разгляд у 1561 г., а зацверджаны толькі ў 1564 г. Набыў сілу закона з 1 сакавіка 1566 г.

Трыбунал Вялікага Княства Літоўскага (1581); выданні доктара Скарыны з Полацка духоўна-дыдактычнага зместу (1517–1522), Сымона Буднага з Нясвіжа (1562), Рыгора Аляксандра Хадкевіча (1568–1570)¹⁴, выданні віленскае друкарні Мамонічаў, *Евангелле* Цяпінскага. Граматыкі 1586 і 1596 гг., катэхізіс Зізання і многае іншае. Прыкладна ў гэты ж час былі напісаны два вядомыя беларускія летапісы: *Літоўска-руская хроніка* (выдадзеная Даніловічам у 1827 г.) і *Хроніка Быхаўца* (выдадзеная Нарбутам у 1846 г.). Шмат моўных помнікаў пакінула пасля сябе рэлігійная палеміка паміж праваслаўнымі і католікамі ў канцы XVI — пачатку XVII стст. У мясцовых архівах, напрыклад Віленскім, і іншых сховішчах старажытнасцяў захоўваюцца вялікія зборы дакументаў і прыватных лістоў на беларускай мове, старажытныя інвентары і г. д. Таксама захаваліся і помнікі беларускае пісьменства, напрыклад, прамова смаленскага кашталяна Івана Мялешкі¹⁵, агучаная ў канцы XVI ст. на Варшаўскім сойме ў прысутнасці караля.

У XVII стагоддзі адбыліся значныя змены ў гістарычным лёсе беларусаў. Ужо на пачатку гэтага стагоддзя стаў заўважным паступовы заняпад беларускае цывілізацыі. Літаратура замаўкае і паступова знікае. Беларуская мова выцясняецца з дзяржаўнага жыцця і знікае ў грамадскім і прыватным ужытку літоўскае і нават беларускае шляхты. Польская мова займае яе месца. Тое, чаго раней не змаглі дасягнуць літоўцы, павінна было атрымацца ў палякаў. Польскае панаванне цалкам змяніла аблічча знешняга жыцця Беларусі і надало гэтай краіне новы каларыт як у культурным, так і ў грамадска-палітычным плане.

Прычыны такога поспеху палякаў трэба шукаць перш за ўсё ў палітычных умовах, якія склаліся ў той час. Гэтымі прычынамі сталі не ў апошнюю чаргу палітычныя перавагі, якія давала прывілеяваным станам поўнае аб'яднанне і паглыннанне Літоўска-Рускае дзяржавы Польшчаю. Сюды належыць і тое, што ў Літве ўлада вялікага князя была поўнай, амаль усёмагутнай уладай самаўладцы, а шляхта не

¹⁴ У 1569 г. Рыгор Хадкевіч (1513–1572) фундаваў у Заблудаве на Падляшшы друк на царкоўнаславянскай мове *Евангелля Вучыцельнага*, да якога напісаў прадмову.

¹⁵ Першыя даследчыкі *Прамовы* (Юльян Нямцэвіч, Міхал Вішнеўскі, Панцеляймон Куліш, Мікалай Кастамараў) сцвярджалі, што твор належыць пяру Івана Мялешкі. Але яшчэ ў XIX ст. Мікола Сумцоў аспрэчыў дадзеную атрыбучыю.

адыгрывала такое ролі ў дзяржаве, як польская шляхта ў тагачаснай Польшчы, якая ўжо была своеасаблівай “шляхецкай рэспублікай”.

Як бы там ні было, з факту заняпаду беларускае цывілізацыі цяжка зрабіць выснову пра слабасць беларусаў як нацыянальнага арганізму. Нягледзячы на ўсе цяжкія выпрабаванні на працягу стагоддзяў, беларусы нічога не страцілі са сваёй нацыянальнае адметнасці. Беларускія народныя масы нанава пачынаюць сваё самастойнае нацыянальнае жыццё, якое мае сваю апору ва ўсіх традыцыях і звычаях, у народным пісьменстве і мове¹⁶; цяпер, з першым пробліскам свабоды ў Расіі, яны таксама выявілі сваю здольнасць да далейшага развіцця.

Увогуле, паводле меркавання тагачасных антраполагаў і географаў, якія прысвяцілі сябе вывучэнню Беларусі (А. Гатнер¹⁷ ды інш.), гэты народ уяўляе сабою своеасаблівы, заўсёды развіты, самастойны нацыянальны тып, які значна адрозніваецца ад суседніх і сваяцкіх — вялікарускага і польскага, што для паглынання гэтага “малодшага брата” расійская ці польская цывілізацыі не знойдуць дастаткова сур’ёзных аргументаў, за выняткам гвалту.

Друкуецца ў перакладзе паводле: *Ukrainische Rundschau*. — 1909. — № 6. — S. 271–276, дзе апублікаваны ўпершыню пад загалоўкам *Zur weissrussischen Frage* і пад псеўданімам *Iwan Meleschka*.

Пераклад з нямецкае і каментары Міколы Хаўстовіча.

¹⁶ Пэўнае ўяўленне пра развіццё беларускага пытання дае выдадзены ў 1870 г. Акадэміяй навук у Пецяўбургу *Слоўнік* Івана Насовіча, які змяшчае больш за 30 тысяч слоў. Аднак прафесар Карскі сцвярджае, што ў гэты лік не ўвайшло шмат беларускіх словаў, уключна з многімі тысячамі выразаў, якія беларуская мова мае агульныя з украінскай і вялікарускай. Вельмі цікавымі лінгвістычнымі помнікамі з’яўляюцца вялікія зборы вуснае народнае літаратуры Раманава, Шэйна, Федароўскага і інш. (Бібліяграфія ў кнізе праф. Карскага *Бѣлорусы*, том I, Варшава 1903). (*Заўвага аўтара*).

¹⁷ Гаворка пра вядомага нямецкага сацыягеографа Альфрэда Гэтнера (ням. Alfred Hettner; 1859–1941).

[III]

БЕЛАРУСЫ І ПАЛЯКІ

Антон ЛУЦКЕВІЧ

У перадапошні нумары “Ukr. Rundschau”¹ сярод іншых было закранутае пытанне пра стаўленне палякаў, якія жывуць у Беларусі, да адраджэння беларускае нацыі. Цяпер гэтае пытанне варта разгледзець больш падрабязна, бо яно асабліва важнае для беларусаў.

Нараджэнне і хуткі рост нацыянальнае самасвядомасці ў беларускай народнай масе супадае з пачаткам і развіццём рэвалюцыйнага перыяду ў Расіі. Аднак на працягу ўсяго XIX ст. (і нават у канцы XVIII ст.) у асяроддзі беларускае інтэлігенцыі, якая цалкам далучылася да польскае цывілізацыі і выдала сябе за грамадзянаў Рэчы Паспалітае, можна было заўважыць плынь, якая схілялася да прызнання правоў беларускае мовы і нацыі ды стаяла на пазіцыі інтарэсаў краю, але толькі ў складзе былое Польскае дзяржавы. З гэтае плыні выйшаў шэраг беларускіх паэтаў; яна таксама стварыла, так бы мовіць, пачатковую эпоху беларускага нацыянальнага адраджэння, але не паўплывала на народныя масы. Апошнія стагналі пад ціскам прыгонніцтва і рэпрэсій з боку расійскага ўраду, якія праводзіліся на Беларусі з мэтай стлуплення польскага ўплыву і звязанага з ім сепаратызму. Сапраўды, нават прадстаўнікі гэтае плыні стаялі на такой пазіцыі, што іхная пропаведзь “панска-сялянскага адзінства” была чужою народу. І пераважная большасць польскага грамадства паставілася да гэтых поглядаў альбо з абыякавасцю, альбо — у лепшым выпадку — з уласцівай польскім панам пагардай да мовы і нацыянальнае годнасці беларуса. Гэтыя адносіны добра характарызуе той факт, што ліквідацыя расійскім урадам беларускае царквы — уніі —

¹ Маеца на ўвазе артыкул “Да беларускага пытання” Івана Мялешкі.

не знайшла сур'ёзнага супраціўлення з боку польскае інтэлігенцыі краю; гэтая царква была проста хамскаю!..

Пяройдзем цяпер да перыяду, калі пачалося беларускае нацыянальнае адраджэнне, справа ўсяго народа. З распаўсюджваннем рэвалюцыйнага лозунгу “за зямлю і волю” і пасля таго, як свабодалюбны рух ахапіў шырокія масы, прачнуўся ад доўгага сну і беларус. Яго сонны дух абудзіў лозунг правоў чалавека і грамадзяніна, кім ён сябе не пераставаў адчуваць, нягледзячы на эканамічны і нацыянальны ціск. Ён сам гучна гаворыць пра свае патрабаванні лепшага, чалавечага існавання. У той момант, калі беларускі селянін вымавіў гучныя словы: “Я таксама чалавек”, у яго поглядах на нацыянальнасць адбылася вялікая змена. Родная мова, якой ён ужо пачаў саромецца і нават адварочвацца ад яе з прычыны дэнацыяналізацыйнага ўплыву палякаў і расійцаў, тая самая “хамская” мова набыла ў народных сэрцах новую любоў і поўную павагу.

Аднак усе рэвалюцыйныя лозунгі, усе вялікія ідэі аб лепшым існаванні даходзілі да яго на роднай мове. І гэта яшчэ больш паспрыяла стварэнню арэолу вакол таго, што ўяўляецца сапраўдным выяўленнем беларускай нацыянальнай тоеснасці.

Пасля таго, як беларускае нацыянальнае адраджэнне вырасла на такіх падмурках, яно ў вачах мас цалкам злілося з эканамічным і палітычным вызваленнем беларускага сялянскага народа. Асабліваю ўвагу прыцягвала зямельнае пытанне. Пераважную большасць паноў Беларусі складалі палякі, якія з'яўляліся фактычна адзіным польскім элементам у краіне. Пасля таго, як прыйшло разуменне, што выгаднае для сялянства рашэнне зямельнага пытання зашкодзіць інтарэсам польскіх паноў, якія атаясамлівалі сябе з польскім народам наогул, дык яны звязалі нацыянальнае пытанне з эканамічнымі патрабаваннямі беларусаў і ўспрынялі адраджэнне беларускае нацыі як антыпольскую справу.

У польскім друку пачалося цікаванне. Не цураліся ніякіх сродкаў, каб тлуміць беларускі рух. Уся кансерватыўная і афіцыйная расійская прэса ў гэты час была поўная выбухаў гневу супраць беларусаў і кваліфікавала іхнае адраджэнне як польскую інтрыгу, а польскія газеты, наадварот, стваралі і распаўсюджвалі сярод шырокае грамадскасці думку, што беларускае пытанне было інтрыгай расійскага ўраду! Але гэтага было ім мала; каб знішчыць толькі народжаны беларускі друк, польская віленская газета „Kurjer Litewski” пачала друкаваць у 1907 г. даносы

на беларускую газету “Наша Ніва”, назваўшы яе органам рэвалюцыйнае партыі².

Калі ў Расіі была стлумлена рэвалюцыя, беларускі рух эвалюцыянаваў у бок культурніцкае працы. Месца рэвалюцыйных пракламацый і палітычных кніжачак цяпер займаюць лемантары, школьныя і навукова-папулярныя кнігі на беларускай мове. Ствараюцца арганізацыі, якія ўсе свае сілы і энергію аддаюць пашырэнню ідэі нацыянальнае школы і барацьбе за яе. Культурніцкая плынь набывае ўсё большае пашырэнне; рэвалюцыйны лозунг “за зямлю і волю” адыходзіць на другі план.

Нягледзячы на такія змены ў беларускім руху, стаўленне палякаў па сутнасці не мяняецца, мяняецца толькі тактыка. Нацыянал-дэмакраты³, як і раней, трымаюцца “строгіх мераў” запалохвання і лічаць сваёй нацыянальнай задачай апалячванне як мага большае колькасці беларусаў; менавіта беларусаў-католікаў, а праваслаўных, якія складаюць тры чвэрці насельніцтва, пакінулі русіфікатарам. Іншая частка польскага грамадства ў Беларусі прызнала, што для паланізацыі беларусаў трэба, безумоўна, падыходзіць па-іншаму; да іх трэба ставіцца далікатна і не супрацьстаяць іх імкненням да нацыянальнага адраджэння, тады б самі беларусы вярнуліся да сваіх сяброў, палякаў, і перанялі б польскую культуру. Краёвы польскі друк выразна выказаў гэтыя погляды.

² Пра непрыязнае стаўленне да “Нашае Нівы” чытаем у яе рэдактара Аляксандра Уласава: “Так сама пісаў ў пачатку 1907 г. “Kurjer Lit[ewski]”, што беларуская газета — гэта “świstek agitacyjny” (Наша Ніва. — 1908. — 25 апырыля. — № 9. — С. 1). Пазней публіцысты “Kurjera Litewskiego” пачалі інакш ставіцца да беларускага руху: “Вил[енскій] В[ѣстникъ]” изноў даводзіць, што тут край “искони-русский”. Тады “Kurjer Lit[ewski]”, каторы даўней лаяў беларусоў, адумаўшыся, стаў шкадаваць, што ў Празе маўчалі аб нас, і схапіўся за тое, што гэты край — беларускі, гаспадары яго — беларусы, а яны кием на палякоў не махалі! А “В[иленскій] В[ѣстникъ]”, каб адчапіцца ад беларушчыны, за каторую “Kur[urjer] Lit[itewski]” цяпер трымаецца, крычыць: “Якие беларусы? Якая “Наша Ніва”? Раз яны не ідуць ступа ў ступу з нами проці палякоў, дык, значыць, гэта польская інтрыга” [Наша Ніва. — 1908. — 4(17) грудня (дзекабра). — № 25 — С. 2). Сучасныя беларускія навукоўцы (Алесь Смальянчук) сцвярджаюць, што для штодзённай польскамоўнай газеты ліберальна-кансерватыўнага кірунку “Kurjer Litewski” было нехарактэрна на першым этапе яе існавання варожае стаўленне да беларускага руху.

³ На ўвазе меліся сябры і прыхільнікі заснаванай у 1897 г. Нацыянальна-дэмакратычнай партыі (Partia Narodowo-Demokratyczna).

Пражская канферэнцыя⁴ паказала, што дачыненні паміж палякамі і беларусамі такія, што палякі бачаць у беларусах не суграмадзян, а этнаграфічны матэрыял, які павінен служыць прыладай у руках палякаў у змаганні за інтарэсы польскага народа. У абмен на цёмныя абяцанні ўраду Царству Польскаму пра нейкія саступкі палякі пагадзіліся прызнаць украінцаў, беларусаў і вялікаросоў рускім народам, г. зн. яны санкцыянавалі намаганні Масквы мець “малодшых братоў” і паглынуць украінскі ды беларускі народы.

Але пражская сустрэча, як і ўся антыпольская дзейнасць ураду, падманулі чаканні палякаў. Таму палякі аніяк не змянілі свае пазіцыі ў дачыненнях з беларусамі. Наадварот, нацыянал-дэмакраты пасля канферэнцыі разгарнулі асабліва энергічную паланізатарскую дзейнасць. Між іншым, яны адчыняюць у Беларусі парцэляцыйны банк, які павінен скупляць маёмасць збыднелых польскіх памешчыкаў, дзяліць яе на меншыя долі і прада-

⁴ Гаворка пра Славянскі з’езд у Празе, які адбываўся 13–18 ліпеня 1908 г. паводле н. ст. У яго працы ўдзельнічалі прадстаўнікі васьмі народаў: чэхі, расійцы, палякі, балгары, сербы, русіны, славенцы і харваты. Украінцы прыехаць адмовіліся, беларусаў хіба і не запрашалі. Асноўныя мэты з’езду — абарона славянаў ад германізацыі ў Аўстрыі ды Прусіі, а таксама пошукі паразумення паміж расійцамі і палякамі (гл.: Kurjer Litewski. — 1908. — 4/17 ліпца. — Nr 151. — S. 1–2; 5/18 ліпца. — Nr 152. — S. 1–2; 8/21 ліпца. — Nr 154. — S. 1–2). “Наша Ніва” паведаміла адно пра “Усеславянскі зезд прогрэсіўных студэнтаў у Празе” (гл. № 14 за 4(17) ліпеня 1908 г.), у якім брала ўдзел і беларуская дэлегацыя, на чале з І. Луцкевічам (гл. Памяці Івана Луцкевіча ў першыя ўгодкі смерці Яго. (20.VIII.1919–20.VIII.1920). — Вільня, 1920.—С. 15). І толькі 4(17) снежня 1908 г. газета згадала пра “кангрэс”:

“У летку ў чэшскім горадзі Празе быў зьезд славянских наций. Едучы на гэты зьезд, усе казалі, што трэба, каб славяне жылі, як браты: і любіліся, і дружыліся. На зьездзі думалі памірыцца і палякі з рускімі.

“Новые славянофилы” у праграме зьезду паставілі такі пункт: вялікарусоў, беларусоў і украінцоў трэба личыць за адзін “рускі” народ, а, значыць, ніякіх беларусоў і украінцоў саўсім нима на сьвеці! У там жэ часі і “Новое Время” писало (ў № 11560, 19 мая 1908 г.), што рускіе зробіць згоду с палякамі толькі тады, калі палякі ня будуць падтрымліваць і прызнаваць адраджэння беларускага і украінскага народаў у Расеі і Аўстрыі. Вось чаму ані украінцоў, ані нашых беларусоў на зьездзі не было. Паехалі туды з рускіх “акцябрысты” і “правые”, а так сама палякі, каторыя цягнуць да “правых”. За тое лепшыя рускіе і польскіе людзі, каторых мы шануем, ня згодзіліся ехаць на зьезд, дзе старшыя браты нашы прадавалі малодшых братоў — беларусоў і украінцоў, ды кожны думаў на гэтым гандлю зарабіць”.

ваць спецыяльна завербаваным з Царства Польскага польскім сялянам. На дзеянні прускае Гакаты⁵ яны крычаць: “Рагуйце! Забіваюць!”

Дастаткова так ахарактарызаваць дачыненні паміж палякамі і беларускім рухам: відаць, што польскі элемент у Беларусі бачыць сябе паноўным і не хоча падтрымліваць намаганняў беларусаў вызваліцца з-пад улады паноў як з Варшавы, так і з Масквы. Але пазіцыя, якую занялі палякі ў Беларусі, вельмі ненадзейная; бо, па-першае, паланізатарская дзейнасць кампенсуецца больш магутным русіфікатарствам, у распараджэнні якога маецца школа, адміністрацыя і ўвесь дзяржаўны апарат; па-другое, стратэгія і тактыка нацыянал-дэмакратаў могуць выклікаць невядомую раней нянавісць усяго беларускага народу да палякаў. Дачыненні паміж беларускімі сялянамі і польскімі памешчыкамі нельга назваць ідэальнымі, але пакуль што барацьба не становіцца міжкласавай.

Са сказанага вынікае, што польская палітыка ў Беларусі цалкам нацыяналістычная. Гісторыя польска-літоўскіх дачыненняў, з якое відаць, што ва ўпартай літоўска-польскай барацьбе вінаватыя самі палякі, ніколі не навучыла палякаў, і цяпер яны абыходзяцца з беларусамі гэтаксама, як раней рабілі з літоўцамі. Адзіная акалічнасць, якая часткова апраўдвае польскую палітыку — гэта боязь русіфікацыі краю. Але трэба адзначыць, што самі беларусы змагаюцца супраць русіфікацыі і будуць далей змагацца толькі пад беларускім сцягам за сваю нацыянальнасць, але не за ідэалы польскіх нацыяналістаў.

Друкуецца ў перакладзе паводле: *Ukrainische Rundschau*. — 1909. — № 8–9. — S. 344–348, дзе апублікаваны ўпершыню пад загалоўкам *Weissrussen und Polen* і пад псеўданімам *Iwan Meleschka*.

Пераклад з нямецкае і каментары Міколы Хаўстовіча.

⁵ Гаката [ням. *Nakate*, пол. *Nakata*; поўная назва — *Deutscher Ostmarkenverein* (Нямецкае згуртаванне ўсходніх марак; марка (ням. *die Mark*) — памежная во-бласць, адпаведнік пол. *kresy*)]. Арганізацыя заснавана пад пратэкцыяй былога імперскага канцлера Нямеччыны Бісмарка ў 1894 г. у Познані. Існавала да 1934 г. Галоўнаю мэтай арганізацыі было анямечванне польскіх земляў, якія ў адпаведнасці з пастановамі Венскага кангрэсу 1814–1815 гг. адышлі пад уладу Прусіі. Сваю скарачаную назву (Гаката, Н. К. Т.) атрымала ад прозвішчаў заснавальнікаў: Фердынанда фон Ганзэмана (*Hansemann*), Германа Кенэнмана (*Kennenmann*) і Хайнрыха фон Тызэмана (*Tiedemann*).

[IV]

НОВАЯ СПРОБА ВІВІСЕКЦЫІ БЕЛАРУСКАГА НАРОДА

Антон ЛУЦКЕВІЧ

Калі два стагоддзі таму беларусы страцілі сваю інтэлігенцыю на карысць палякаў, натуральным наступствам быў застоў у развіцці ўласнае культуры і адмова ад палітычнага існавання. Але факт адраджэння нацыянальнае свядомасці сярод іх дастаткова сведчыць, што страта народам свайго інтэлекту не абавязкова азначае, што ён таксама пазбаўляецца свае нацыянальнае тоеснасці. Ніколі не ўдавалася дэнацыяналізаваць беларускія масы, — наадварот! На працягу стагоддзяў яны жылі сваім індывідуальным жыццём, захоўваючы і культывуючы свае нацыянальныя асаблівасці, пакуль не атрымалі магчымасці пачаць адбудову свае культуры.

Панаванне палякаў, як пазней і расійцаў, азначала, што ў цяжкі для беларусаў час усе іх разумовыя сілы паглынула адна з дзвюх чужых цывілізацый, прычым расійская імкнулася выдаць сябе за беларускую. Цяпер ужо зусім натуральна, што беларуская інтэлігенцыя, якая міжволі так доўга ўдзельнічала ў тварэнні чужых культур, аказвала моцны ўплыў на развіццё тых ці іншых іхніх рыс і асаблівасцяў. Напрыклад, якое каласальнае значэнне мела для палякаў творчасць Адама Міцкевіча, наколькі моцна яна адбілася на далейшым развіцці польскае псіхалогіі — а вядома, што асабовасць вялікага паэта мела свае карані ў беларускім народзе, на зямлі якога ён нарадзіўся і ў асяроддзі якога жыў. Мы маглі б прывесці мноства падобных прыкладаў, але лічым, што і гэтага дастаткова з прычыны яго яснасці. Каб паказаць, які ўплыў аказалі беларусы на рускую цывілізацыю, прывядзем думку на гэты конт вядомага расійскага пісьменніка і крытыка Аўсяніка-Кулікоўскага¹.

¹ Гаворка пра Дзмітрыя Аўсяніка-Кулікоўскага (1853–1920), літаратуразнаўцу, даследчыка праблем тэорыі і псіхалогіі творчасці; санскрытолага.

Паводле яго², аніякае вялікарускае ці маскоўскае культуры ўвогуле няма; яе нельга атаясамліваць з культурай, якую мы называем рускай. У выніку псіхалагічнага сінтэзу нацыянальных асаблівасцяў трох адметных плямёнаў, якія ў мінулым развіваліся зусім незалежна адно ад аднаго, — вялікарускага, украінскага і беларускага, — узнікла чацвёртая руская народнасць, так бы мовіць, руская інтэлігенцыя, якую Аўсяніка-Кулікоўскі называе агульнарускаю. Гэтаксама і так званая расійская мова, хоць і пайшла яна, несумненна, з маскоўскага дыялекту, але моцна адрозніваецца ад вялікарускае мовы; стаўшы паноўнаю літаратурнаю моваю і моваю інтэлігенцыі, яна далёка выйшла за межы свайго паходжання, увабрала ў сябе шэраг іншамовных слоў і зваротаў і тым самым дасягнула высокага ўзроўню развіцця і заняла месца сярод моў свету. У часе свае інтэлектуальнае і літаратурнае летаргіі ўкраінцы і беларусы ўнеслі ў яе столькі ж, колькі і вялікаросы, унёсшы і асобныя рысы свае нацыянальнасці³.

Працытаваныя погляды тым больш важныя, што іх выказвае не палітык, а пісьменнік, і таму палітычныя меркаванні і тэндэнцыі выглядаюць выключанымі. Калі прыняць пункт гледжання Аўсяніка-Кулікоўскага

² Овсяннико-Куликовский Д.Н. *Н.В. Гоголь*. — Москва 1903. (*Заўвага аўтара*).

³ Гл.: “Совсѣмъ не то — “общеруссы”: это слово означаетъ не объединеніе или обобщеніе понятій “великороссы”, “малороссы”, “бѣлоруссы”, съ ихъ многочисленными дѣленіями по нарѣчіямъ и говорамъ, въ одну группу, а служить названіемъ особой, фактически существующей разновидности. Иначе говоря, подъ общее понятіе “русскіе” подводятся всѣ великороссы, малороссы, бѣлоруссы, со всѣми ихъ подраздѣленіями, и еще — общеруссы, также имѣющіе свои подраздѣленія: общеруссы на великорусской основѣ, общеруссы на малорусской, на бѣлорусской и потомъ также на разныхъ основахъ, не русскаго происхожденія, а инороднаго. Сомнѣваться въ существованіи особой національной формы, обозначаемой названіемъ “общерусской”, нельзя, ибо не подлежитъ сомнѣнію существованіе особаго общерусскаго языка, отличнаго отъ великорусскаго, малорусскаго, бѣлорусскаго, и притомъ языка не искусственнаго, мертваго, а “натуральнаго”, живого. Общеруссы — это всѣ тѣ, для которыхъ онъ является “роднымъ” въ вышеуказанномъ смыслѣ. Возникъ онъ, какъ извѣстно, изъ московскаго нарѣчія великорусскаго языка; но, ставъ языкомъ государственнымъ, а также языкомъ иителлигенціи и литературы, онъ давно уже перешель за предѣлы московскаго нарѣчія, воспринялъ массу чуждыхъ послѣднему словъ и оборотовъ, получилъ высшее развитіе и сталъ однимъ изъ міровыхъ языковъ” (Овсяннико-Куликовский Д. Собраніе сочиненій. — Т. I: Гоголь.:— С.-Петербургъ, 1912.— С. 158).

і прыняць ягонае сцверджанне, што існаванне і развіццё расійскае культуры залежыць ад наяўнасці першакрыніц і пастаяннага прытоку свежых сілаў⁴, то лёгка можна ўявіць сабе амаль інстынктыўны страх расійцаў перад эмансипацыяй украінцаў і беларусаў, якіх мы сустракаем ва ўсіх пластах “дзяржаўнае” нацыі і якія ніякім чынам не пазбаўляюцца страху перад палякамі, якія жывуць у Беларусі ў прыватнасці. Але як толькі ўкраінцы сталі на шлях уласнага развіцця, яны перасталі жывіць “рускую” культуру. Таму ў інтарэсах апошняе было зрабіць усё, што ад яе залежыць, каб другая крыніца іх існавання не пайшла па шляху, які выбрала першая.

У гэтых абставінах, сярод іншага, трэба шукаць псіхалагічнае абгрунтаванне амаль кранальнае аднадушнасці расійскага грамадства, незалежна ад палітычных адценняў, палякаў, што жывуць у Беларусі, з аднаго боку, і... расійскага ўраду, з другога; такая аднадушнасць выяўляецца кожны раз, калі ставіцца пытанне пра нацыянальнае адраджэнне беларусаў. Успомнім, напрыклад, Пажскую канферэнцыю ў чэрвені 1908 г.⁵: непасрэдна перад ёй, як бачна з заяваў у «Новомъ времени», дзесячы расійскае палітыкі абяцалі пану Дмоўскаму⁶ і К^о учыніць вельмі значныя саступкі палякам у Царстве Польскім пры той умове, што польскія элементы на

⁴ Гл.: “Необходимымъ условіемъ его жизнеспособности и его дальнѣйшаго развитія, какъ всегда въ этихъ случаяхъ, является сохраненіе тѣхъ родниковъ, изъ которыхъ образовался этотъ могучій потокъ, т.-е. народныхъ языковъ (великорусскаго, малорусскаго, бѣлорусскаго съ ихъ нарѣчьями). Литературная обработка этихъ послѣднихъ, т.-е. развитіе мѣстныхъ, преимущественно народныхъ литературъ, имѣя огромное просветительное значеніе, въ то же время расчищаетъ “родники”, не дасть имъ засариваться или застаиваться и съ тѣмъ вмѣстѣ подводитъ прочный культурный фундаментъ подъ зданіе общерусскаго языка и литературы, претендующихъ на міровое значеніе. Дальнѣйшая же судьба того или другого народнаго языка, той или иной мѣстной литературы — это вопросъ исторіи, дѣло грядущаго, которое предвидѣть или предопредѣлить намъ не дано” (Овсяннико-Куликовскій Д. Собрание сочинений. — Т. I: Гоголь. — С.-Петербургъ, 1912. — С. 158–159).

⁵ З’езд пачаў працу 30 чэрвеня (ст. ст.) 1908 г.

⁶ Гаворка аб Рамане Станіславе Дмоўскім (Dmowski; 1864–1939), публіцысце і лідары Нацыянальна-дэмакратычнай партыі, які меў лучнасць з неаславістым рухам. Быў ідэолагам польскага нацыяналізму, кіраваўся ідэяй аб’яднання на першым этапе ўсіх польскіх земляў і атрымання аўтаноміі ў складзе Расійскай імперыі, а на другім — незалежнасці Польшчы ў апоры на Расію і Антанту і ў апазіцыі да Нямеччыны. Адзін з лідараў польскае дэлегацыі на Славянскім з’ездзе ў Празе.

Беларусі адмовяцца ад усялякае ўласнае палітыкі ў гэтым краі і не будуць нічым падтрымліваць беларусаў у іх імкненнях да нацыянальнага вызвалення. Але гэтая дамова развалілася з-за катэгарычнае адмовы палякаў прызнаць маўклівую згоду Дмоўскага і К^о на прапановы расійскіх рэакцыянераў. Гэта звязана з тым, што страта палякамі ўплыву на Беларусі, між іншым, была б для іх катастрофічнаю, бо ў такім выпадку яны былі б цалкам адрэзаныя ад мясцовага карэннага насельніцтва і, такім чынам, апынуліся б у невыносным і бязвыхадным становішчы. Насуперак панам Дмоўскаму і К^о польская нацыянал-дэмакратыя распачала энергічную акцыю з мэтай паланізацыі беларусаў-каталікоў (два мільёны) і нават пастанавіла адмовіцца ад шасці мільёнаў беларусаў, якія не падпадалі пад паланізацыю, бо былі праваслаўныя.

На такі падзел уплываў у Беларусі расійскі ўрад урэшце вымушаны быў воляй-няволяй пагадзіцца, мяркуючы, што ўзмацненне старых праціўнікаў, г. зн. палякаў і беларусаў-каталікоў, менш небяспечнае, чым дазвол беларусам вольна развівацца. Цяпер учыняецца шэраг захадаў, якія маюць на мэце раскалоць жывы беларускі арганізм; урад спадзяваецца, што, дазваляючы беларусам-католікам паланізавацца, ён зможа лягчэй стлуміць праваслаўных беларусаў і не дапусціць іх, так непажаданага “расійскай” інтэлігенцыі, нацыянальнага адраджэння.

Найважнейшаю мераю ўрада ў гэтым плане выглядае наступнае.

У дзевяці заходніх губернях нарэшце ўведзена аўтаномная акруговая адміністрацыя; губернямі, у тым ліку і беларускімі, дагэтуль кіравала армія чыноўнікаў, прызначаных з цэнтральнай Расіі паводле пастаноў паецбургскага ўрада. Урад ужо распрацаваў законапраект на гэты конт і ў бліжэйшы час ён будзе ўнесены ў Думу. Вядома, гэтыя аўтаноміі не заснаваныя на самастойнасці; галоўную ролю тут адыгрывае польска-расійская латыфундыцкая буржуазія, якая ў прынцыпе дзеліцца на дзве выбарчыя куры — польскую і расійскую⁷, — каб забяспечыць уплыў на земствы меншасці, расійскіх памешчыкаў. Безумоўна, мы не можам абмяркоўваць прынцыповы сэнс такога падзелу ў кантэксце гэтага артыкула, і для нас больш важны другі пункт законапраекта, які ўключае не толькі польскіх і расійскіх буйных землеўладальнікаў, але і чыста беларускіх землеўласнікаў, блізкіх паходжаннем да сялянскіх масаў, што

⁷ Падзел на польскую і рускую куры па сутнасці быў, як паказана далей, падзелам на веравызнаўчыя куры — каталіцкую і праваслаўную.

падзяляюцца таксама на дзве курыі, прычым праваслаўныя беларусы залічваюцца да расійскае курыі, а беларусы каталіцкага веравызнання — да польскае.

Мэта гэтае вівісекцыі беларускага народнага арганізму цалкам зразумелая: раз і назаўсёды пахаваць беларускае пытанне, стлуміць беларусаў як нацыянальную адзінку са сваімі інтарэсамі ды пастулатамі і ўкараніць у сялянскія масы спрадвечны польска-расійскі падзел у выглядзе распальвання рэлігійнага антаганізму. Гэты найнебяспечнейшы антаганізм мусіць адно негатыўна адбіцца на абуджэнні нацыянальнае свядомасці. Не варта забываць, што ў Расіі праваслаўе з’яўляецца прывілеяваным веравызнаннем, а каталіцтва рознымі спосабамі пераследуецца. Істотна тое, што ні польскі, ні расійскі друк не выступілі супраць гэтае ўрадавае прапановы.

Крытыкуецца толькі тое, што польская большасць у Беларусі атрымлівае абмежаванае прадстаўніцтва ў земскіх арганізацыях у параўнанні з рускай меншасцю. Расійскія лібералы лічаць “*bon ton*” заступацца за палякаў у Беларусі і звяртаюць увагу толькі на польска-расійскае пытанне.

Але — *tempora mutantur*⁸ — і разам з імі змяняюцца ўмовы жыцця. Маю надзею, што цяперашняя сітуацыя ў Расіі не будзе доўжыцца вечна; у гэтым сялянскім царстве непазбежная самая шырокая дэмакратызацыя. Гэта толькі пытанне часу. Нягледзячы на ўсе гэтыя перашкоды, беларускі нацыянальны рух цяпер мацнее ды развіваецца і, па словах расійскага прафесара А. Пагодзіна, “аніякімі паліцэйскімі мерамі яго не стрымаць”. І як толькі дэмакратыя адсвяткуе сваю перамогу ў Расіі, гэты рух набярэ такую сілу, што беларускае пытанне цалкам адсуне польска-расійскія спрэчкі на другі план. Да таго часу гэтыя дзікія ўзаемадачыненні паміж расійцамі і палякамі ды беларусамі могуць даць пачатак новаму і ўжо чужому напрамку ў беларускім руху, які напісаў на сваім сцягу вялікія словы аб правах чалавека і грамадзяніна, — нацыянальнаму шавінізму і чалавеканенавісніцтву.

Друкуецца ў перакладзе паводле: *Ukrainische Rundschau*. — 1909. — № 12. — S. 414–417, дзе апублікаваны ўпершыню пад загалоўкам *Neuer Versuch einer Vivisektion an dem weissrussischen Volke* і пад псеўданімам *Iwan Meleschka*.

Пераклад з нямецкае і каментары Міколы Хаўстовіча.

⁸ Часы мяняюцца (лац.).

КАРОТКІ АГЛЯД ГІСТОРЫІ І СТАНОВІШЧА БЕЛАРУСІ

Антон ЛУЦКЕВІЧ

Артыкул пад крыптанімам ХХХ упершыню быў апублікаваны 16 верасня 1919 г. у 2-м нумары часопіса “Eastern Europe: for the defense of the New Republics of the East”, які з верасня 1919 па студзень 1920 г. кожныя два тыдні выходзіў у Парыжы. Часопіс выходзіў асобнымі выданнямі на дзвюх мовах: французскай і англійскай. Яго французскі тытул “L’Europe orientale: pour la defense des Nouvelles Republiques d’Orient”.

Англійская версія артыкула апублікавана пад загалоўкам “A Summary Glance into the History and the Situation of White Russia” і рэпублікавана Вітаўтам і Зораю Кіпелямі ў кнізе “Byelorussian Statehood” (New York, 1988).

Пераклад для гэтага выдання зроблены з англійскай мовы. Зноска, пазначаная зоркаю (*), зроблена В. і З. Кіпелямі, удакладненні у дужках з ініцыяламі В. К. — В. Кіпелем. Параўнанне франка- і англамоўнай версій артыкула праведзена Сяргеем Шупам. Разыходжанні паміж імі адзначаны ў зносках.

Трэба мець на ўвазе, што артыкул быў напісаны для чытачоў, для якіх самі паняцці “Беларусь” і “беларускае пытанне” былі навіною. Ад аўтара, як прынята ў такіх выпадках, патрабаваўся кароткі схематычны тэкст без заглыблення ў гістарычныя падрабязнасці і тонкасці.

Тут перш за ўсё трэба адзначыць эвалюцыю поглядаў братоў Луцкевічаў на гісторыю Беларусі. Калі на пачатку ХХ ст. Іван

Луцкевіч ішоў услед за канцэпцыяй расійскіх навукоўцаў пра літоўскае заваяванне Русі ў XIII–XIV стст. (гл. яго артыкул “Названая мёртваю Беларусь”), дык у дадзеным артыкуле А. Луцкевіча гэтая канцэпцыя ўжо адкінута.

Пішучы аб трох княствах (Смаленскім, Полацка-Віцебскім і Турава-Пінскім), аўтар не закранае пытанне аб дзяржаўнай прыналежнасці Берасцейшчыны, Панямоння і Падляшша.

Наўрад ці першыя пісьмовыя ўзоры беларускае мовы з’яўляюцца ў X ст. Сам А. Луцкевіч пазней, у 1927 г., пісаў: “Нашае старадаўняе пісьменства вырастала на грунце чужое нашаму народу старабаўгарскае (так званае царкоўна-славянскае) мовы”. Расійскі акадэмік Аляксандр Пыпін быў перакананы, што першыя фанетычныя асаблівасці беларускае мовы зафіксаваныя ў Смаленскай гандлёвай праўдзе (1229 г.). Сам жа працэс пераходу беларускага пісьменства кірыліцаю і лацінкаю на гукавы прынцып доўжыўся да 1918 г., да граматыкі Браніслава Тарашкевіча.

Не зусім зразумела, чаму А.

Луцкевіч адносіць пачатак беларускага руху на перыяд паміж 1840 і 1850 гг. Магчыма, маецца на ўвазе, што ў гэты час з’яўляюцца праца Аляксандра Рыпінскага “Беларусь”, зборнік Яна Баршчэўскага “Шляхціц Завальня, або Беларусь у фантастычных апавяданнях”, працы Яна Чачота...

Наўрад ці можна назваць карэктным сцвярджэнне, што “большасць літаратурных выданняў маглі з’яўляцца толькі падпольна”. Падпольна або за мяжою Расійскай імперыі беларускія кніжкі друкаваліся да 1906 г.

Пішучы, што заходняя частка Беларусі, акупаваная немцамі, “не змагла прыняць удзел у Нацыянальным Кангрэсе”, аўтар не зусім дакладны, бо на Усебеларускім З’ездзе прысутнічалі і адыгралі прыметную ролю прадстаўнікі паднямецкай Горадзенскай губерні, а таксама кантраляваных Нямецчынай частак Віленшчыны, Віцебшчыны і Меншчыны. Павел Аляксюк, Аляксандр Бурбіс, Язэп Варонка, Тамаш Грыб, Канстанцін Езавітаў, Васіль Захарка, Пётра Крачэўскі, Макар Косцевіч, Аляксандр Цвікевіч і дзясяткі іншых дэлегатаў прадстаўлялі мабілізаваных у расійскае войска беларусаў з заходняе часткі Беларусі, а таксама уцекачоў і выгнанцаў, якія з 1915 г. жылі і працавалі на тэрыторыі, не занятай немцамі.

Аўтар, калі піша, што беларускі рух у заходняй частцы Беларусі не мог праявіць сябе гэтак, як ва ўсходняй, недаацэньвае тую ролю, які гэты рух адыграў у падзеях 23–25 сакавіка 1918 г. Менавіта прадстаўнікі Беларускай Рады ў Вільні былі ініцыятарамі абвешчэння незалежнасці Беларускай Народнай Рэспублікі, а сам А. Луцкевіч стаў аўтарам Трэцяй Устаўнай Граматы.

Леў Троцкі пісаў, што ўсякая рэвалюцыя здзяйсняецца не інакш, як робячы два крокі наперад, каб потым зрабіць крок назад. Актam 25 Сакавіка Беларусь была выведзена са складу Расіі, абвешчана незалежнаю дэмакратычнаю дзяржаваю. Пасля ўсіх пертурбацый 1918–1922 гг. Беларусь стала ў рэшце рэшт разам з Расіяй, Украінскай ССР і Закаўказскай Сацыялістычнай Федэратыўнай Савецкай Рэспублікай адным з чатырох суб’ектаў — заснавальнікаў Саюза Савецкіх Сацыялістычных Рэспублік, аб’яднання, у якім яна валодала пэўнай аўтаноміяй. Тры заснавальнікі ў 1991 г. абвясцілі, што СССР як суб’ект міжнароднага права і геапалітычная рэальнасць спыняе сваё існаванне.

Аўтар перабольшвае імкненне беларусаў да незалежнасці. На Усебеларускім З’ездзе, дзе была прадстаўлена эліта беларускага народа, прыхільнікі неадкладнага абвешчэння Беларускай Рэспублікі былі меншасцю. Нават абвешчаючы 9 сакавіка 1918 г. Беларусь Народную Рэспублікаю, аўтары Другое Устаўнае Граматы заставаліся на пазіцыях аўтанамізму. Што датычыць асноўнае (непісьменнае і пісьменнае) масы народа, апрацаванае царскай

школай, духавенствам і ў арміі, дык яна не прымала ідэю Беларускае Рэспублікі. Пра гэта можна чытаць ва ўспамінах аднаго з ініцыятараў абвяшчэння Сацыялістычнае Савецкае Рэспублікі Беларусі Ісаака Рэйнгольда і выпадковага ў Беларусі чалавека, сябра Прэзідыума Цэнтральнага Выканаўчага Камітэта ССРБ у лютым 1919 г. Пятра Пятрова.

Спрэчнымі з'яўляюцца лічбы, заяўленыя аўтарам на пачатку артыкула. Тэрыторыя і колькасць насельніцтва меркаванай Беларускай Рэспублікі (што дэмакратычнай, што савецкай) у розных дакументах і публікацыях розная. Важна адзначыць, што БССР/Рэспубліка Беларусь, як яна ў рэшце рэшт тэрытарыяльна сфарміравалася ў выніку Другое сусветнае вайны, не ахоплівае частку тых земляў, якімі бясспрэчна беларускімі лічылі айцы БНР і бальшавікі, калі было вырашана стварыць ССРБ (гл.: Пра-такол I з'езда Камуністычнай партыі (бальшавікоў) Беларусі. — Менск: Партвыдавецтва, 1934).

Нарэшце, тэрміналагічнае пытанне. Назва *Беларуская Народная Рэспубліка* нярэдка перакладаецца на англійскую як *Belarusian People's Republic*, аднак самі айцы БНР называлі яе *White-Russian Democratic Republic*, а па-французску — *Republique Democratique Blanche-Ruthenienne*. Было б лепш, каб назву Беларускай Народная Рэспубліка з улікам зменаў у напісанні назвы нашай краіны на іншыя мовы перакладалі так, як яе перакладалі айцы БНР.

Беларусь уяўляе сабою велізарную краіну, якая займае тэрыторыю 300 тысяч квадратных кіламетраў з насельніцтвам 14 075 000 чалавек. У яе ўваходзяць старажытнарускія Мінская і Магілёўская губерні, большая частка Гродзенскай, Смаленскай, Віленскай і Віцебскай губерняў, а таксама некалькі павеатаў суседніх губерняў, у якіх пераважае беларускі элемент (Курляндская, Калужская, Ковенская, Арлоўская, Пскоўская, Сувалкаўская і Цверская).

Беларускі народ падзяляе з палякамі рысу спрадвечнай прывязанасці да зямлі. Гэта выключэнне між славянаў, часта качавых народаў¹. Як народ, які зберагае традыцыі, беларусы захавалі

¹ Гэты сказ у франкамоўным выданні часопіса адсутнічае.

светапогляд сваіх продкаў, а ў мазаіцы народаў, якія складаюць Старажытнарускую дзяржаву, яны прадстаўляюць самы чысты тып славянскай расы.

Беларусы вядуць сваё паходжанне ад старажытнаславянскіх плямёнаў дрыгавічоў, крывічоў і радзімічаў; да XIV стагоддзя яны жылі адасоблена ад іншых плямёнаў, на сваёй зямлі, якая была падзелена на тры княствы: Смаленскае, Полацка-Віцебскае і Турава-Пінскае.

У XIV стагоддзі беларускі і літоўскі народы аб'ядналіся. Дзякуючы дагаворам, заключаным паміж кіраўнікамі дзяржаў, а таксама шлюбам, заключаным паміж літоўскімі князямі і княгінямі з беларускіх дынастый, яны канчаткова ўтварылі адну адзіную дзяржаву, дзе пераважаў беларускі элемент.

Аб яго перавазе сведчыць той факт, што беларуская мова, першыя пісьмовыя ўзоры якой датуюцца пачаткам X стагоддзя², была прынята адукаванымі сляямі і для афіцыйнага ўжытку (Літоўскія статуты). Яна таксама выкарыстоўвалася пры перакладзе Бібліі ў 1517 годзе³.

У 1385 г.⁴ Вялікае Княства Літоўскае заключыла персанальную унію асабісты саюз з польскім каралём, які працягваўся да 1569 г. На гэты час тры дзяржавы — польская, беларуская і літоўская — утварылі федэратыўны саюз на прынцыпе поўнага раўнапраўя. Але гэта раўнавага працягнулася нядоўга. З пачатку XVIII стагоддзя⁵ палякі ўпарта спрабавалі «паланізаваць» Беларусь — напрыклад, выкрэслівалі яе мову з заканадаўства, судова⁶ і дзяржаўных устаноў.

Таму каб абараніць сябе ад гэтых празмерных замахаў канфедэратаў, беларусы шукалі дапамогі за мяжой. Яны думалі, што знайшлі яе ў асобе імператрыцы Кацярыны II. Імператрыца, якая доўгі час планавала падзел Польшчы, ахвотна скарысталася магчымасцю ўмяшання ва ўнутраныя справы абедзвюх дзяржаў. Падставай была абарона праваслаўнага веравызнання.

За вельмі кароткі час адбыліся тры паслядоўныя падзелы літоўскай,

² У франкамоўным выданні часопіса: пачаткам стагоддзя.

³ У франкамоўным выданні часопіса: у 1518 годзе.

⁴ У франкамоўным выданні часопіса: 1535 г.

⁵ У франкамоўным выданні часопіса: XVII стагоддзя.

⁶ У франкамоўным выданні часопіса гэтае слова адсутнічае.

беларускай і польскай тэрыторый⁷. У выніку апошняга з гэтых падзелаў, у 1795 годзе⁸, Маскоўская імперыя прысвоіла сабе Беларусь. Няшчасная краіна скочыла з агню ды ў полымя. Гэтая падзея азначае пачатак самага змрочнага перыяду ў яе гісторыі.

Нягледзячы на тое, што была абяцана самая шчодрая аўтаномія, гэта было праігнаравана ўсімі магчымымі сродкамі, у тым ліку грубай сілай; расійскі ўрад імкнуўся асіміляваць беларускі народ. Пераслед дасягнуў апагею пры графе Мураўёве, які быў ваенным губернатарам з 1863 па 1865 год⁹, і працягваўся пры яго пераемніках. Беларусь тады разглядалася як правінцыя Імперыі, называлася «Паўночна-Заходнім краем» і была пазбаўлена нават падабенства мясцовага самакіравання, вядомага як *земство*, — прывілеі, якою, аднак, карысталася большая частка расійскіх губерняў¹⁰.

Нацыянальны рух, які таемна тлеў пад паверхняй, пачаў адкрыта развівацца паміж 1840 і 1850 гадамі, а таксама ў 1905 годзе, калі сталі выразна бачны глыбіня і шырыня імкнення да незалежнасці і свабоды, якія натхнялі беларускі народ.

Гэты ж рух зрабіў вялікі ўклад у адраджэнне беларускай літаратуры. Але большасць літаратурных выданняў маглі з’яўляцца толькі падпольна, расійскі ўрад сістэматычна душыў любыя спробы абудзіць нацыянальную свядомасць сярод «іншародцаў».

Калі пачалася вайна 1914 года, беларусы далі больш за мільён воінаў, якія змагаліся за агульную справу ў рускай арміі. У 1915 годзе фронт падзяліў Беларусь на дзве часткі. (У такім становішчы яна знаходзілася, калі Расійская імперыя распалася ў 1917 годзе.) Таму нацыянальны рух не мог праявіць сябе акрамя як на ўсходняй частцы яе тэрыторыі, бо другая палова, заходняя, была ў руках немцаў.

У першыя месяцы пасля [Вялікай, Лютаўскай] рэвалюцыі адбыліся шматлікія з’езды і сходы, арганізаваныя рознымі беларускімі партыямі, каб пацвердзіць прагу да свабоды і незалежнасці. Нарэшце, у снежні

⁷ Аўтар не згадвае ўкраінскія тэрыторыі, пэўна, таму, што ад 1569 г. яны былі ў складзе Каралеўства Польскага.

⁸ У франкамоўным выданні часопіса: у 1793 годзе.

⁹ У франкамоўным выданні часопіса: 1870 па 1880.

¹⁰ Земства было ўведзена ў Віцебскай, Магілёўскай і Мінскай губернях толькі ў 1911 г.

1917 года ў Мінску адбыўся Вялікі Нацыянальны Кангрэс, у якім прынялі ўдзел каля 2 000 дэлегатаў, якія прадстаўлялі ўсю Беларусь і свабодна выказвалі волю насельніцтва.

Гэты кангрэс [паклаў пачатак. — В.К.] абвясціў незалежнасці Беларусі і перадаў вярхоўную ўладу абранай ім *Радзе*. Гэты орган стварыў Часовы Урад, які складаецца з Рады Міністраў, якому належала кіраваць краінай да склікання Устаноўчага сходу.

Заходняя частка, акупаваная немцамі, не змагла прыняць удзел у Нацыянальным Кангрэсе. Тым не менш, яна знайшла сродкі склікаць у Вільні ў студзені 1918 года канферэнцыю, якая падтрымала рэзалюцыю Вялікага Нацыянальнага Кангрэса ў Мінску і накіравала сваіх прадстаўнікоў у *Радз*у [БНР].

Першая сесія Вышэйшага Органа Беларускай улады адбылася ў сакавіку 1918 года, на ёй былі прадстаўлены абедзве часткі [г.зн. частка пад нямецкай акупацыяй і Усходняя Беларусь. — В.К.] Беларусі. 24 і 25 сакавіка таго ж года *Рада* на гістарычным пасяджэнні абвясціла Дэмакратычную Рэспубліку і прыняла рэзалюцыю з пратэстам супраць Брэст-Літоўскага дагавору.

Вясной 1918 г.¹¹ немцы прасунуліся на ўсход і занялі частку тэрыторыі Беларусі. Але пад восень таго ж года, па пагадненню з савецкім урадам, яны паступова саступілі большавікам усю Беларусь, але самі асабліва доўга заставаліся ў Гродзенскай губерні.

За ўвесь час свайго знаходжання ў Беларусі немцы катэгарычна забаранялі прадстаўнікам Беларускага Урада праяўляць найменшую ініцыятыву ў справе арганізацыі свайго краю, а таксама [перашкаджалі] ва ўсякай палітычнай і адміністрацыйнай працы. Гэтыя функцыі выконваліся або самімі нямецкімі ўладамі, або прадстаўнікамі Літоўскай дзяржавы, створанай згодна з Брэст-Літоўскім дагаворам.

Адзінае, што ўдалося зрабіць беларускаму ўраду на пачатку 1919 г., гэта сфарміраваць у Гродна полк беларускай пяхоты, які цяпер ваюе супраць большавікоў, каб пазбавіць краіну ад іх ярма.

У Адэсе ў пачатку гэтага года таксама была зроблена спроба сфарміраваць са старой рускай арміі некаторыя вайсковыя часці з элементаў беларускага паходжання. Пры дапамозе французскага ваен-

¹¹ Напрадвесні 1918 г., у другой палавіне лютага.

нага начальства удалося арганізаваць франка-беларускую брыгаду. На жаль, неспадзяваны выхад з Адэсы войскаў Антанты зрабіў немагчымым працяг гэтай працы. У канцы красавіка мінулага года нямецкія войскі эвакуаваліся з заходняй Беларусі. Цяпер іх замяніла польскае войска.

Польскі ўрад выкарыстоўвае гэтую магчымасць як сродак для ажыццяўлення сваёй даўняй мары аб далучэнні тэрыторыі Беларусі. Польскія войскі, якія ў шэрагу месцаў змагаюцца з балышавікамі, фактычна кантралююць лёсы Гародні і Вільні, а таксама часткова Мінска.

Пераадолеўшы незлічоныя цяжкасці, Беларускаму Ураду ўдалося нарэшце накіраваць дэлегацыю ў Парыж, якая ўпаўнаважана абараняць інтарэсы беларускага народа на мірнай канферэнцыі і перад дзяржавамі Антанты.

На некалькі месяцаў раней, імкнучыся любымі спосабамі дасягнуць свайго ідэалу, беларускае насельніцтва Гродзенскай і Віленскай губерняў, якое сутыкнулася з далучэннем немцамі часткі сваёй тэрыторыі да Літвы, накіравала сваіх прадстаўнікоў у Літоўскую Тарыбу (Дзяржаўная Рада) для абароны сваіх інтарэсаў.

Пагадзіўшыся на ўдзел у Тарыбе, апошнія не прамінулі даць зразумець літоўскаму ўраду, што лічаць агульнае супрацоўніцтва асновай для новай Федэрацыі паміж Літвой і Беларуссю, закліканай адрадзіць былую Літоўска-Беларускую дзяржаву.

10-11¹² чэрвеня 1919 г. у Вільні адбылася канферэнцыя прадстаўнікоў насельніцтва Гродзенскай і Віленскай губерняў. Яна пацвердзіла паўнамоцтвы Беларускай Рэспублікі і яе выканаўчага органа — Рады Міністраў. Яна выказала поўны давер Часоваму Ураду, прыняла і зацвердзіла рэзалюцыю Нацыянальнага Кангрэсу 1917 г., у якой беларускі народ выказаў сваё імкненне жыць вольна і незалежна.

Аўтарам артыкула, які падпісаны XXX, лічыцца Антон Луцкевіч. Артыкул перадрукаваны тут з невялікімі рэдакцыйнымі праўкамі з *Eastern Europe*, Paris, 2. Sept. 16. 1919. pp. 45-49.

¹² У франкамоўным выданні часопіса: 9–10.

ДЭКЛЯРАЦЫЯ ГРОДЗЕНСКАГА КАМІТЭТУ БЕЛАРУСКАЙ СОЦЫЯЛІСТЫЧНАЙ ГРАМАДЫ

Антон ЛУЦКЕВІЧ

27 снежня 1918 г. старшыня Рады Міністраў Беларускай Народнай Рэспублікі Антон Луцкевіч і група сябраў Рады БНР прыехалі ў Горадзен, які стаў, як можна прачытаць у літаратуры, сталіцаю Рэспублікі. 30 снежня Луцкевіч зафіксаваў у сваім дзённыміку, што ў яго адбылася размова аб маючых адбыцца выбарах Горадзенскай рады рабочых дэпутатаў. Старшыня Горадзенскай павятовай рады сялянскіх дэпутатаў Андрэй Якубецкі паведаміў Луцкевічу, што з ім на гэты конт “ужо загаварываў старшыня арганізацыйнага камітэту дзеля выбару рады работніцкіх дэпутатаў”.

Андрэй Чарнякевіч піша¹, што з ініцыятывай утварэння рады работніцкіх дэпутатаў выступіла работніцкая фракцыя часовай камісіі, створанай для прыняцця гарадской маёмасці, як можна зразумець, ад нямецкай адміністрацыі. Гэтая фракцыя прадстаўляла ў камісіі выканаўчы камітэт сацыялістычных партый, прафесійных саюзаў, фабрычных камітэтаў і арганізацый чыгуначнікаў г. Горадна.

З гэтае інфармацыі вынікае, што ў 1918 г. у акупаваным немцамі Горадзе меліся легальныя арганізацыі сацыялістычных партый, прафсаюзы і асобныя арганізацыі чыгуначнікаў. Усе гэтыя аб’яднанні грутаваліся ды мелі свой выканаўчы камітэт. Вось гэты камітэт і

¹ Czarniakiewicz A. Głos narodu: próba kształtowania organów samorządu lokalnego na obszarze Zarządu Cywilnego Ziem Wschonich w latach 1919-1920 // Polacy na Białorusi od Powstania Styczniowego do XXI wieku. — Tom IV. Rok 1910 na tle przełomów politycznych XX wieku / pod red. T. Gawina. — Warszawa, 2020. — S. 153–170.

выступіў ініцыятарам стварэння Горадзенскай гарадской рады работніцкіх дэпутатаў. 19 снежня 1918 г. на нарадзе сацыялістычных партый і прафсаюзаў быў створаны арганізацыйны камітэт дзеля выбараў у раду. У артыкуле А. Чарнякевіча названыя сябры камітэту: Біргер, Тэсляк, Астрынскі, Менэс, Смалічанскі, Эпсэмэйн, Шыфрэс і Камінскі. На жаль, не паказана, хто быў старшынёю аргкамітэту. Тады было б вядома, хто канкрэтна размаўляў з А. Якубецкім наконт удзелу беларускіх сацыялістаў у выбарчай кампаніі.

Звяртае ўвагу той факт, што ў Горадне сябры сацыялістычных партый лаяльна ставіліся да камуністаў, супрацоўнічалі з імі. Ці то яны не ведалі, што бальшавікі ў Расіі сябраў іншых сацыялістычных партый, асабліва аўтарытэтных сярод сялян сацыялістаў-рэвалюцыянераў, пераследавалі², ці то наіўна думалі, што горадзенскія камуністы “іншыя”, ці то на інерцыі вызнавалі прыныцы сацыялістычнай салідарнасці, на які Ленін і Троцкі даўно ўжо забыліся.

Можна думаць, што горадзенскія камуністы былі іншыя, чым іх маскоўскія кіраўнікі і спонсары, і больш-менш цяропіма ставіліся да іншых сацыялістычных партый і гатовыя былі ўдзельнічаць у працы шматпартыйнай рады работніцкіх дэпутатаў датуль, пакуль у горад не прыйшла Чырвоная армія.

Хоць Луцкевіч пісаў, што, напрыклад, у Ваўкавыскім павеце, тамтэйшы камісар міністэрства беларускіх спраў Літвы Кузьма Цярэшчэнка, старшыня Ваўкавыскай рады сялянскіх дэпутатаў Хведар Данілюк ды іншыя “павялі арганізацыю па сыстэме савецкай”, павятовая сялянская рада нагадвала бальшавіцкую толькі вонкава: яна была класавай арганізацыяй. І нават умоўна нацыянальна-класавай: агромністая частка праваслаўных сялян пачуваліся рускімі, а залежныя ад духавенства і паноў сяляне-

² У Беларусі бальшавікі паводзіліся з эсэрамі ў залежнасці ад абставінаў.

Калі ім было выгадна, то яны абвешчалі эсэраў сваімі саюзнікамі і нават субсыдыявалі іх (перыяд польскай акупацыі, 1919–1920). Умацаваўшы сваю ўладу ў ССРБ, яны запатрабавалі ў 1924 г. самаліквідацыі БПС-Р. Частка эсэраў (Усевалад Ігнатаўскі і яго таварышы) яшчэ раней перайшла на камуністычныя пазыцыі. У Заходняй Беларусі эсэры (Беларуская Рэвалюцыйная Арганізацыя) таксама — не без уздзеяння польскае сацыяльнае і нацыянальнае палітыкі — увайшлі ў склад Камуністычнае партыі і занялі ў ёй відныя пазіцыі. Як і іх былыя таварышы у БССР, так і гэтыя “бальшавікі” ў рэшце рэшт былі знішчаныя.

католікі (яны ж сяляне-“палякі”) у арганізацыі ўдзел ня бралі, хоць, як сведчыў Луцкевіч, прыходу балышавікоў чакалі: “Бо зямлі нам дадуць”.

Такія сялянскія рады былі непрымальныя для балышавікоў хоць бы таму, што балышавікі у іх не былі прадстаўленыя і ў павеце не верхаводзілі. Прыйшоўшы ў Ваўкавыск, яны сваім звычаем такую раду распусцілі б і ўстанавілі б у павеце ўладу ваенна-рэвалюцыйнага камітэта, а потым так правялі б выбары ў савет, што эсэры апынуліся б па-за ім. А ў валасцях і вёсках замест саветаў стварылі б валрэўкамы ды сумнавядомыя камбеды (камітэты беднаты).

Калі ў паветах пераважалі людзі народніцкіх поглядаў, то ў часовай сталіцы БНР карціна была стракатая. Тут і камуністы, і арганізацыі Бунда і Польскай сацыялістычнай партыі. Былі, пэўна, расійскія сацыялісты-рэвалюцыянеры. Прынамсі аднаго з іх, які не прызнаваў класавай барацьбы, Луцкевіч у сваім дзённіку назваў. Меліся і эсэры-максімалісты, і сіяністы-сацыялісты. Іх Луцкевіч таксама згадаў.

Меліся ў Горадне і беларускія сацыялісты. І перад выбарамі ў раду работніцкіх дэпутатаў, запісаў Луцкевіч, бундаўцы прапанавалі беларусам “блок дзеля супольнага выстаўленьня сьпісу кандыдатаў”. І хоць беларускія сацыялісты ў Горадне жылі, беларуская сацыялістычная арганізацыя адсутнічала. Гэта, мабыць, тлумачылася тым, што верхавіна беларускіх сацыялістаў-рэвалюцыянераў на той час да Горадна яшчэ не дабралася, а самі мясцовыя эсэры арганізавацца не змаглі. Недарма ж павятовы сялянскі з’езд у Горадне вёў 15–16 снежня 1918 г. віцэ-прэм’ер БНР сацыял-дэмакрат Аркадзь Смоліч. Не выключана, што былі ў Горадне і беларускія сацыял-дэмакраты, якіх можна было пералічыць на пальцах аднае рукі. І гэта не дзіва: Беларусь — аграрная краіна, беларусы — сялянская нацыя, ні нацыянальнага рабочага класа³, ні шырокага пласта нацыянальнае інтэлігенцыі...

³ З тае статыстыкі, якую падаў у сваім артыкуле А. Чарнякевіч, вынікае, што рабочыя-беларусы ў Горадне былі, але ня думаю, што сярод іх меўся больш-менш прыметны пласт кваліфікаваных і высокакваліфікаваных работнікаў. Простыя ж рабочыя ішлі, як правіла, за балышавікамі. Да таго ж праваслаўныя рабочыя-беларусы пачуваліся, як правіла, рускімі. Само сабою, рабочыя-католікі, былі, як правіла, “палякамі” ды ішлі, калі не камуністамі, дык за польскімі сацыялістамі.

Як сацыял-дэмакрат А. Смоліч арганізоўваў сялян Горадзенскага павета, так сацыял-дэмакрат А. Луцкевіч узяўся за арганізацыю беларускіх сацыялістаў г. Горадна. Пачуўшы інфармацыю А. Якубецкага аб маючых адбыцца выбарах рады рабочых дэпутатаў і аб прапанове бундаўцаў, ён запісаў у дзёньніку: “На гэтым грунце ў мяне здарзілася ідэя стварэння беларускай партыйнай арганізацыі, аб чым я і перагаварыў з Якубэцкім. Трэба гэта зрабіць ураз-жа, каб паказаць фізіяномію. Людзей ужо крыху ёсць, і мясцовы камітэт утварыць можна”.

Якой жа партыі арганізацыя мелася быць у Горадне? Ад мая 1918 г. існавала Беларускае сацыялістаў-рэвалюцыянэраў (БПС-Р), ад ліпеня — партыя сацыялістаў-фэдэралістаў (БПС-Ф; яе сябры, “праваслаўныя сацыялісты”, як іх іранічна называў Смоліч, Васіль Захарка, Пётра Крачэўскі і Канстанцін Езавітаў былі тут жа, у Горадне), а вось марксісты, сацыял-дэмакраты яшчэ працавалі пад фірмай Беларускай Сацыялістычнай Грамады. Пэўна, фірма БСГ ў канцы 1918 — пачатку 1919 г. яшчэ задавальняла і эсэраў, і эсэфаў. Пра гэта сьведчыць хоць бы той факт, што 14 студзеня 1919 г. у Вільні пачаў выходзіць орган “левае Фракцыі Беларускае Сацыялістычнае Грамады” газета “Нрамадзіанін”, а яе асноўным аўтарам стаў адзін з ініцыятараў стварэння БПС-Р Тамаш Антон Грыб. Фірма БСГ яшчэ магла аб’ядноўваць народнікаў і марксістаў.

3 студзеня 1919 г. А. Луцкевіч занатаваў: “Сягоньня ад раніцы вёў гутаркі аб арганізацыі камітэту БСГ. Здаецца, справа пойдзе”.

Каб “паказаць фізіяномію” арганізацыі беларускіх сацыялістаў, трэба было прад’явіць патэнцыйным саюзнікам сваю праграму. Выявілася, што на той час ніхто з беларускіх сацыялістаў у Горадне партыйнай праграмы, прынятай ІІІ з’ездам БСГ у кастрычніку 1917 г., на руках не меў. І Луцкевічу давялося “апрацаваць дэкларацыю толькі з аснаўнымі прынцыпамі”.

Па стану на студзень 1919 г. праграма БСГ устарэла прынамсі ў адным пункце: беларускія сацыялісты больш не выступалі за аўтаномны статус Беларусі ў Расійскай дэмакратычнай федэратыўнай рэспубліцы, бо тая рэспубліка не паспеўшы нарадзіцца, ужо была пахавана. З другога боку, запісаўшы ў дэкларацыю тэзіс аб незалежнай дэмакратычнай

Беларускай Народнай Рэспубліцы, Луцкевіч удакладніў, што Рэспубліка будзе кіравацца “да фэдэрацыі з Літвой, эвэнтуальна з Латвіей”.

...Урачыстае адкрыццё Горадзенскай рады работніцкіх дэпутатаў адбылося 26 студзеня 1919 г. З артыкула А. Чарнякевіча можна ўведаць, што ў раду былі выбараны 103 чалавекі, якія прадстаўлялі толькі 4 тысячы насельніцтва горада. Партыйны склад рады быў такі: 25 дэпутатаў-бундаўцаў, 25 дэпутатаў-камуністаў, тры дэпутаты ад польскіх сацыялістаў. Да якіх партый належалі ці якім партыям сімпатызавалі астатнія дэпутаты, не паказана. Невядома, ці быў заключаны блок беларускіх сацыялістаў і Бунда, ці быў сярод дэпутатаў хоць адзін беларускі сацыяліст. Пакуль што невядома таксама, ці была апублікавана дэкларацыя Горадзенскага камітэту БСГ у якой-небудзь горадзенскай газэце або ўлёткаў.

На адкрыцці Горадзенскай рады работніцкіх дэпутатаў А. Луцкевіч сядзеў у ложы прэсы. Падрабязнасцяў з гэтай урачыстасці ён у сваім дзёньніку не апісаў, бо спадзяваўся, што ўсё будзе надрукавана ў газетах. Луцкевіч падзяліўся ўражаннямі з адкрыцця рады работніцкіх дэпутатаў. “У прывітаннях, у дэкларацыях партый не выходзіла са сцэны ні на адзін мамэнт “Беларусь”, “Літва”, “Weissrussland und Lit[auen]”. Барадаты левы с.-р.-максіміліст заяўляў: “Мы будзем бороться за Белорусско-Литовскую Республику, сфедерированную с Россией!”. У тым жа духу прамаўляў і с[іяніст]-с[ацыяліст]. Паслалі прывет: совнаркому, часоваму ўраду Беларусі і Літвы⁴, чырвонай арміі і нямецкаму пролетарыяту.

Ідэя Беларускай рэспублікі, як бачым, можа сьвяткаваць поўную перадачу. Аб ёй гавораць, за яе абяцуюцца бароцца тыя, хто яшчэ ўчора бароўся проці яе!”.

Згодна з партыйнай праграмай Б. С. Г., Гродзенскі камітэт, цвёрда стоючы на грунці прынцыпу: *уся уласць і ўся зямля — народу*, а такжа

⁴ Пэўна, часовым савецкім урадам Беларусі і Літвы, бо ССР Літвы і Беларусі (Літбела) яшчэ не было.

на прызнаньні за Беларускім народам права на нацыянальнае *самаазначаньне*, апавяшчае, што ў сваёй працы, скіраванай да завядзеньня новага ладу у Беларусі і адбудовы яе пасля ваеннай руіны, ён будзе дзяржацца ніжэйпісанага:

1. *Палітычнае становішча*: стварэньне незалежнай дэмакратычнай Беларускай Народнай Рэспублікі¹, кіруючыся да фэдэрацыі з Літвой, эвэнтуальна з Латвіяй.

Аканчацельнае устанаўленьне дзяржаўнага ладу Устаноўчым Сэймам, скліканым на аснове агульнай, простае, роўнай і тайнае падачы галасоў ад кожнай нацыянальнасьці.

Да сазыву беларускага Устаноўчага Сэйму ўся ўласць на месцах прыналежыць радам сялянскіх і работніцкіх дэпутатаў, а найвышэйшая дзяржаўная ўласць — часоваму Беларускаму Ураду.

2. *Нацыянальная справа*: забаспечаньне Беларускаму народу практычнай магчымасьці культурна-нацыянальнага развіцьця; навучаньне ў школах у матчынай мове; свабода і раўнапраўства для ўсіх нацыянальнасьцей, забаспечаныя законам на аснове нацыянальна-пэрсональнай аўтаноміі.

3. *У справе зямельнай*: аддача казённых, удзельных, духоўных і дворных зямель у нацыянальны зямельны фонд. Надзяленне малазямельных і беззямельных хлебарабаў зямлёй бяз выкупу на аснове арганізацыі рацыянальна забаспечаных зямлёй дробных хутарных гаспадарак.

Зямельная палітыка, скіраваная да падняцьця дробнай сялянскай гаспадаркі: арганізацыя аграрнамічных школ — ніжэйшых, сярэдніх і вышэйшых; устройства паказных хутароў, выставак, лекцый аб сельскай гаспадарцы і т. д.; устройства даступнага крэдыту на гаспадарку і мэліарацыю; помач гасударства ў правядзеньні асушкі і іррыгацыі зямлі у шырэйшых разьмерах; помач гасударства ў арганізацыі коопэратываў, дастаўцы с.-гасп. машын, штучных гнаёў і т. д.

4. *У справе работніцкай*: 8-гадзінны дзень працы, устанаўленьне мінімуму заробтнай платы, забаспечаньне работнікаў гасударствам на прыпадак хваробы, калецтва, безработьця; апека над сем'ямі работнікаў у выпадку сьмерці або інваліднасьці галавы сям'і і т. д.². Учасьце работніцкіх дэпутатаў у упраўленьні прадпрыемствамі пад кантролем дзяржаўнае ўласці³.

Нацыяналізацыя лясоў, нетраў зямлі, вод і прыроднага багацьця.

Распарадак зямельным фундам, лясамі і прыродным багацьцем прыналежыць краёвым дэмакратычным установам Беларусі.

ЗАЎВАГІ

1 Наступныя два словы ўпісаныя ад рукі А. Луцкевічам.

2 Наступны сказ упісаны ад рукі простым алоўкам і “друкаванымі” літарамі.

3 Наступныя два абзацы ўпісаны ад рукі атрамантам і “друкаванымі” літарамі.

Друкуецца паводле машынапісу, які захоўваецца ў аддзеле рукапісаў бібліятэкі імя Урублеўскіх Акадэміі навук Літвы (Ф. 21. — Адз. захав. 349. — Арк. 9–9адв.).

Падрыхоўка да друку, прадмова і заўвагі Анатоля Сідарвіча.

УСПАМІНЫ АБ ЯНКУ КУПАЛЕ

Увазе чытача прапануюцца фрагменты ўспамінаў аб Янку Купалу, напісаных у верасні і кастрычніку 1961 г. ветэранам беларускага руху Язэпам Сушынскім (1885–1967). Адразу адзначым, што гэта не першая публікацыя ўспамінаў Я. Сушынскага пра Купалу. Пад загалоўкам “Янка Купала ў Пецярбурзе” яны былі надрукаваны ў часопісе “Полымя” (1967. — № 3. — С. 186–190). Гэтую публікацыю можна лічыць асобным дбайна адрэдагаваным, або, як тады любілі казаць рэдактары, абгабляваным тэкстам са сваёю структураю. У тым, што ў дадзенай публікацыі рэдактарскай працы мінімум, можна пераканацца, калі параўнаць надрукаванае тут і ў “Полымі”. Але вернемся да асобы аўтара ўспамінаў і да таго, што складае іх змест.

Біяграма Я. Сушынскага маецца ў Беларускай Энцыклапедыі. Тут варта яе дапоўніць і перш-наперш адзначыць наступнае. Сушынскі належаў да тых удзельнікаў Усебеларускага З’езду (снежань 1917 г.), якія выступалі за неадкладнае абвешчэнне Беларускай Рэспублікі. І тое трэба адзначыць, што Сушынскі адрозніваецца ад мноства дзеячаў беларускага руху (у прыватнасці ад Язэпа Варонкі, Змітра Жылуновіча, Адама Станкевіча) тым, што жыў і вучыўся ў Санкт-Пецярбургу з канца XIX ст.

У 1898 годзе Я. Сушынскі паступіў у 4-хкласнае Рымска-каталіцкае вучылішча пры бажніцы св. Кацярыны з праграмай за 4 класы гімназіі. Па сканчэнні вучылішча ў 1902 г. ён паступіў у 5-ы клас 2-й С.-Пецярбургскай гімназіі, якую скончыў у 1906 годзе. Па сканчэнні гімназіі паступіў у імператарскі С.-Пецярбургскі ўніверсітэт на фізіка-матэматычны факультэт па аддзяленні хіміі. Скончыў універсітэт у 1912 г.

З Беларускай Энцыклапедыі можна даведацца, што ў 1920-х гг. Сушынскі працаваў у БССР, але ў 1930 г. быў арыштаваны ў “спра-

ве” так званага Саюза вызвалення Беларусі. Высланы, ён выкладаў хімію і матэматыку перш у Башкірскім (1931–1944), а потым у Палтаўскім (1944–1957) сельскагаспадарчых інстытутах. У 1957 г. выйшаў на пенсію. Пасля XX з’езду КПСС змог вярнуцца Мінск.

Адным з настаўнікаў Сушынскага ў рыма-каталіцкім вучылішчы быў беларускі культурны дзеяч, памочнік бібліятэкара (паводле цяперашняй наменклатуры — намеснік дырэктара) універсітэцкай бібліятэкі, лектар Рыма-каталіцкай духоўнай акадэміі Браніслаў Эпімах-Шыпіла, роля якога ў беларускім грамадска-культурным жыцці і ў жыцці Янкі Купалы з лёгкае рукі рэдактара часопіса “Варта” Язэпа Варонкі, Змітра Жылуновіча і Адама Станкевіча, а таксама Рыгора Семашкевіча была перабольшана.

Эпімах-Шыпіла, пэўна, і застаўся б недзе ўзбоч беларускага культурніцкага руху, калі б беларускія сацыялісты не пачалі беларускую выдавецкую справу. Можна думаць, што пачынальнік гэтае справы Вацлаў Іваноўскі устанавіў кантакт з Эпімахам-Шыпілам праз Аляксандра Ельскага. Далучыўся ж прафесар духоўнай акадэміі да культурніцкага руху беларусаў толькі тады, калі быў *легалізаваны* беларускі друк і стала магчымаю *легальная* культурніцкая праца. Стаўшы ў 1906 г. сябрам выдавецкае суполкі “Загляне сонца і ў наша ваконца”, законапаслухмяны падданы расійскай кароны Эпімах-Шыпіла суполку пакінуў, як толькі над ёю навісла пагроза судовай расправы за выданне Багушэвічавай “Dudki...” і Купалавай “Жалейкі”. Пасля таго, як пагроза мінула, Эпімах-Шыпіла вярнуўся ў суполку, а ў 1913 г., калі яе юрыдычны і фактычны кіраўнік Іваноўскі мусіў выехаць у Вільню, каб там ўзначаліць Беларускае выдавецкае таварыства, Эпімах-Шыпіла стаў на чале суполкі, якая выдала толькі тры кніжкі (і былі тыя кніжкі падрыхтаваныя да друку пры Іваноўскім). І так здарылася, што якраз аб той пары ў Пецябург прыехалі Жылуновіч, Станкевіч ды іншыя, для якіх Эпімах-Шыпіла стаў “дзядзькам з суполкі”. Калі ж грамадска-культурніцкі рух пачатку XX ст. стаў вывучаць Р. Семашкевіч, ён з вядомых прычын не мог паказаць ролю Іваноўскага ў дзейнасці суполкі і лёсе Янкі Купалы. Не адказаўшы на пытанне, хто быў юрыдычным кіраўніком суполкі, Семашкевіч назваў Шыпілу яе фактычным кіраўніком. І амаль ўсе

наступныя аўтары, пішучы пра Эпімаха-Шыпілу і не пачытаўшы ўспаміны Я. Сушынскага, які ад пачатку быў побач з Іваноўскім і Шыпілам, робяць галоўнай постацю ў суполцы Шыпілу. Тут дарэчы згадаць, што 11 студзеня 1929 г. Купала, пішучы ў лісце да Льва Клейнбарта пра “Загляне сонца...”, на першае месца ў суполцы паставіў Іваноўскага.

Калі б аўтары звярнуліся да ўспамінаў Я. Сушынскага, то ўбачылі б, што меў рацыю Антон Луцкевіч, які яшчэ ў 1928 г. пісаў, што ў Пецярбургу беларуская студэнцкая моладзь гуртавалася каля дзвюх асоб: Браніслава Эпімаха-Шыпілы і Вацлава Іваноўскага. Пра знакамітыя “суботнікі” ў Іваноўскага і Шыпілы пісаў не толькі Сушынскі, пісаў пра іх у аўтабіяграфіі і Браніслаў Тарашкевіч. Паведамляючы пра гэта, Ю. Туронак падаў спасылку на адпаведную крыніцу.

Семашкевіча нельга вінаваціць. Па абставінах таго часу ён мусіў маўчаць аб ролі Іваноўскага ў наладжванні беларускае выдавецкае справы, у лёсе Янкі Купалы і гуртаванні беларускае моладзі ў Пецярургу.

Трэба звярнуць увагу на тое, што Я. Сушынскі не ведаў ні году, ні прычын пераезду Янкі Купалы ў Пецярбург.

Запрошаны братамі Луцкевічамі з вёскі ў Вільню, Ян Луцэвіч быў уладкаваны на працу ў бібліятэку “Знаніе”, дзе атрымліваў столькі, колькі і народны настаўнік: 25 рублёў. Рэдакцыя “Нашае Нівы” забяспечыла яго сямім-такім жыллём і плаціла яму 5 руб. за рэдагаванне прынятых да друку вершаў. Аднак на працы ў бібліятэцы Я. Луцэвіч не ўтрымаўся. Прычынаю было тое, што Вацлаў Ластоўскі назваў “некатораю склоннасцю да “шклянога бога””, а сам Луцэвіч — “компанией другога сорта”. Даць жа працу ў рэдакцыі “Нашае Нівы” яе рэдактары не маглі і з прычыны ягонае слабасці, і таму, што ў Я. Луцэвіча не было дастатковае кваліфікацыі, каб пісаць артыкулы на палітычныя, эканамічныя ды інш. тэмы.

Здарылася так, што ў Вільню прыязджаў з Пецярбурга Эпімах-Шыпіла. І ён сказаў Купалу, што “следует ему приехать когда-нибудь в Питер” і што калі ён прыедзе, то дзверы яго, Шыпілавай, кватэры “всегда для него открыты”. Шыпіла меў на ўвазе, што прыме Купалу, калі той прыедзе паглядзець на сталіцу і сталічнае жыццё, а не на працяглае ці сталае жыхарства. Купала ж, калі

апынуўся ў паганым становішчы, пачаў “часта дакучаць” Шыпілу. Аказалася ж, што Шыпіла не гатовы прыняць Купалу на працяглы час. На дапамогу паэту прыйшоў Іваноўскі. 2 снежня 1909 г. Купалаў рэпетытар і дабрадзея Уладзімір Самойла пісаў Эпімаха-Шыпілу: “Ивановский его [Купалу] берет, кажется, пока в Су-полку, предполагая устроить ему какую-либо работу для заработка постоянного”. Запіс у бестэрміновай пашпартнай кніжцы Я. Луцэвіча, апублікаванай Генадзею Кісялёвым у зборніку дакументаў і матэрыялаў “Пуцявінамі Янкі Купалы” (1981), сведчыць, што 4 снежня 1909 г. Луцэвіч быў прапісаны ў памяшканні выдавецкае суполкі “Загляне сонца...”. Знайшоў Іваноўскі і сталую працу для Луцэвіча. На кватэру да Эпімаха-Шыпілы паэт перабраўся толькі праз паўгода — у чэрвені 1910 г.

Пэўна, Я. Сушынскі не сустракаўся з Купалам да таго часу, пакуль той не пераехаў да Шыпілы, а таму пісаў, што Купала прыехаў у Пецяярбург у 1910 г. Магчыма, Сушынскі не захацеў пісаць пра канфлікт паміж Купалам і Эпімахам-Шыпілам, але магчыма і тое, што ён пазнаёміўся з Купалам на пачатку 1911 г. — пасля таго, як канфлікт быў улагоджаны.

Канфлікт паміж Купалам і Эпімахам-Шыпілам здарыўся ў верасні 1910 г. Вынікам было тое, што Купала з’ехаў з кватэры свайго дабрадзея. Працягваўся канфлікт да студзеня 1911 г., бо ў гэтым месяцы Купала зноў пасяліўся ў Эпімаха-Шыпілы. Пра тое сведчыць запіс у пашпартнай кніжцы Івана Луцэвіча. Пра канфлікт пісаў і гісторык Мікола Нікалаеў. Можна дапусціць, што прычынаю канфлікту была ўсё тая ж слабасць І. Луцэвіча.

Як адзначыў В. Ластоўскі, “сур’ёзныя і непрыемныя перажыванні” перад выездам з Вільні ў Пецяярбург і “жыццёвы рэалізм”, пачэпнуты ў час бытнасці ў Пецяярбургу, паклалі на характар Купалы глыбокі след. Адным з такіх слядоў стала, на нашу думку, сталенне Купалы. І мы можам канстатаваць, што паэт стаў памочнікам В. Іваноўскага ў суполцы “Загляне сонца...”. Пра гэта сведчаць яго лісты да А. Луцкевіча. Пераехаўшы ў 1913 г. Вільню, Іваноўскі запрасіў Купалу на пасаду сакратара Беларускага выдавецкага таварыства. Не будзе лішнім нагадаць, што суполка “Загляне сонца...” выдала чатыры з шасці кніг¹ паэта, якія выйшлі да пачатку 1-е сусветнае вайны:

¹ Выпушчаную ў Вільні выдавецтвам “Нашае Нівы” 4-старонкавую брашу-

“Жалейку” (1908), “Сон на кургане” (1912), “Паўлінку” і “Шляхам жыцця” (абедзве ў 1913 г.). Яшчэ дзве кнігі — “Адвечная песьня” і “Huślar” (1910) — выйшлі ў выдавецтве Антона Грыневіча. Як напісала Ганна Запартыка, засноўваючы сваё выдавецтва, Грыневіч страхаваў беларускую выдавецкую справу ў Пецярбургу. Пра тое, што гэтае выдавецтва не было канкурэнтным суполцы, пісаў і Ю. Туронак. А яшчэ нам трэба памятаць, што ў 1920 г., калі хвароба зваліла з ног Купалу, Іваноўскі разам з Тарашкевічам ды іншымі на насілках занеслі паэта з ягонай кватэры ў мінскую земскую больніцу.

Зразумела, паказаць адносіны паміж Вацлавам Іваноўскім і Янкам Купалам у адпаведнасці з першаснымі і другаснымі крыніцамі савецкія гісторыкі літаратуры не маглі. І Р. Семашкевіч выбраў з іх тое, што магло прайсці ў друк. Напісанае ім цалкам было прынята на веру і тыражуецца да гэтага часу. Магчыма, публікацыя ўспамінаў Я. Сушынскага дапаможа нашым філолагам, асабліва тым, хто піша пра Янку Купалу, і гісторыкам пераадолець гэты недахоп.

Успаміны Я. Сушынскага друкуюцца часткова. Тут абавязкова трэба адзначыць, што хоць аўтар да 1917 г. паправеў (пакінуўшы БСГ, ён стаў сябрам Беларускай народнай партыі сацыялістаў, у назве якой слова “сацыялісты” было данінаю тагачаснай модзе), ён прытрымліваўся тых жа поглядаў на гісторыю Беларусі, што і сябры Грамады. Так, у той частцы сваіх успамінаў, якая тут не друкуецца, Я. Сушынскі напісаў: “...эксплуататарскі клас на Беларусі к XVIII стагоддзю здэнацыяналізаваўся і зрабіўся чужым-каланізатарскім класам, які бязмежна, бязлітасна абдзіраў народ, давадзіў яго да нявіданай галечы, не лічыў нават за людзей і называў наш добры, працавіты, глыбока культурны народ «быдлам». Шмат якія гісторыкі, мемуарысты адзначаюць, што нідзе яны не бачылі ў другім месцы такога забітага, загнанага, абяздоленага народу, як беларускі працоўны народ”. Нідзе, працягваў ён, не было такога бесчалавечнага ўціску і здзеку з працоўнага народа, як на Беларусі. Нагадаю, што аўтары 2-й Устаўнай Граматы, абвешчаючы 9 сакавіка 1918 г. Беларусь Народнаю Рэспублікаю, лічылі час ад Люблінскай уніі (1569) часам няволі Беларусі і беларускага народа.

ру “А хто там ідзе?” з аднайменным вершам і нотамі (1910) цяжка назваць кнігай, але мець на ўвазе яе трэба.

Фрагменты ўспамінаў Я. Сушынскага друкуюцца паводле рукапісу, які захоўваецца ў Дзяржаўным літаратурным музеі Янкі Купалы. Гэта шэсць сшыткаў, у якіх аўтар дзеліцца ўспамінамі пра сваё дзяцінства, пра Купалу ды іншых асоб, а таксама сваімі развагамі аб творчасці Купалы. У сёмым сшытку Я. Сушынскі апавядае пра сваю вучобу ў Пецярбургу, пра Эпімаха-Шыпілу і доктара Аляксандра Ярэмча, які фундаваў выданне Купалавага зборніка “Шляхам жыцця”.

Трэба адзначыць, што захаваны аўтарскае напісанне асобных слоў і прозвішчаў людзей, звесткі пра якіх не ўдалося выявіць, а таксама асаблівасці аўтарскай будовы сказаў.

Адна заўвага. Сушынскі пісаў пра валасны цэнтр Пустыня (Пустынь), у якім ён вучыўся ў народным вучылішчы. Пустынская воласць да 1920 г. уваходзіла ў Дрысенскі павет Віцебскай губерні. Паводле мірнага дагавору паміж Латвійскай Рэспублікай і Савецкай Расіяй (1920) бальшавікі амаль усю воласць перадалі ў склад Латвіі. Цяпер Пустынь называецца Рабежніекі (*Robežnieki*) і з’яўляецца валасным цэнтрам у Краслаўскім краі. А возера Гусёна, што каля паселішча, — цяпер возера Гусенас.

ЛІТАРАТУРА

Беларускі гістарычны часопіс. — 1993. — № 4. — С. 62.

Запартыка Г. Антон Грыневіч і “Наша Ніва” // Ісці на святло лабірынтамі даўніх падзей: зборнік памяці Віталія Скалабана. — Мінск: Лімарыус, 2013. — С. 213.

Купала Я. Поўны збор твораў. У 9 т. — Т. 9, кн. 1. — Мінск: Мастацкая літаратура, 2003. — С. 225, 234–236, 254, 255, 275.

Ластоўскі В. Успаміны пра Янку Купалу // Шляхам гадоў: гісторыка-літаратурны зборнік. — Вып.3. — Мінск: Мастацкая літаратура, 1993. — С. 156–157.

Ліс А. С. Сушынскі Язэп Францавіч // Беларуская энцыклапедыя. — Т. 15. — Мінск: Беларуская энцыклапедыя, 2002. — С 300–301.

Луцкевіч А. Выбраныя творы: праблемы культуры, літаратуры і мастацтва. — Мінск: Кнігазбор, 2007. — С. 217.

Луцкевіч А. Да гісторыі беларускага руху. — 3-е выд. — Смаленск: Інбелкульт, 2015. — С. 169.

3-е выданне гэтае кнігі ідэнтычнае другому.

Нікалаеў М. Беларускі Пецябург. — Санкт-Пецябург, 2010. — С. 236.

Пуцявінамі Янкі Купалы: дакументы і матэрыялы / уклад. Г. В. Кісялёў. — Мінск: Навука і тэхніка, 1981. — С. 48, 49, 53, 55.

Семашкевіч Р. Янка Купала і Эпімах-Шыпіла // Выпрабаванне любоўю. — Мінск: Мастацкая літаратура, 1982. — С. 29–63.

Сідарэвіч А. 3 гісторыі гісторыі літаратуры. Прыклад Рыгора Семашкевіча // Дзеяслоў. — 2013. — № 5(66). — С. 293–303.

Турунак Ю. Вацлаў Іваноўскі і адраджэнне Беларусі // Турунак Ю. Мадэрная гісторыя Беларусі. — Вільня: Інстытут беларусістыкі, 2006. — С. 177–194.

Турунак Ю. Дзейнасць беларускага выдавецтва “Загляне сонца і ў наша ваконца” ў Пецябургу // Турунак Ю. Мадэрная гісторыя Беларусі. — Вільня: Інстытут беларусістыкі, 2006. — С. 110–126.

...Пры частых спатканнях і доўгіх бяседах с Іванам Дамінікавічам у Пецябургу мы часта абменіваліся ўзаемнымі ўспамінамі аб нашым дзяцінстве і кожным перыядзе нашага жыцця. Як мне помніцца, нашы перажыванні за час перабывання ў народным вучылішчы былі аналагічнымі. Тут я хачу разказаць, якая атмасфэра і якія парадкі панавалі ў народных школах, ці народных вучылішчах у 90-ыя гады мінулага ст. [, якія] у адных месцах называлі народнымі вучылішчамі, а ў другіх народнымі школамі, але гэта адно і тое самае. Помню дакладна, што на ганку у паддашы нашай школы вісела шыльда з надпісам буйнымі літарамі: “Пустынская народная школа”. Двухкласныя павятовыя вучылішчы насілі назву выключна вучылішч. Павятовыя вучылішчы змяшчаліся толькі ў павятовых цэнтрах. Народная школа і павятовае вучылішча былі ў той час адзінымі навучальнымі ўстановамі, якія былі даступныя для некаторых сялян заможных ці сярэдняга дастатку. (...)

1894г.

У гэтым годзе я першы раз выехаў з роднай хаты да Пустыні, гэта

сяло з тры кіламетры ад нашай вёскі. Там была воласць, народная школа, як тады называлі, касцёл, плябанія, пара крам, дзе можна было купіць тое-сёе. Гаспадарамі гэтых крам былі купец Хонка і быўшы арганісты, якога ксёндз Коліда — настояцель Пустынскага касцёлу — прагнаў з пасады за тое, што ксяндзоўская пляменніца супраць волі ксяндза выйшла за яго замуж. Ксёндз, бачыце, лічыў, што арганісты, выхадзец з сялян, не варты рукі яго пляменніцы. Была такая ксяндзоўская заядласць, што ён да самай сваёй смерці не зайшоў у хату сваёй пляменніцы і адмовіўся нават хрысціць яе дзяцей. Прышлося бацькам накіроўваць сваіх дзяцей для хрышчэння ў суседнюю парафію. Былі яшчэ ў паселішчы Пустыні дзве-тры сялянскіх сядзібы і наводдалі на ўзгорку “кухты” — сядзіба самага купца Хонкі. Вось і ўсё, што можна было знайсці прыкметнага ў гэтым паселішчы, якое звалася “Пустыня”. Школа стаяла фасадам да дарогі, якая праходзіла праз Пустыню і вяла да мястэчка Расіцы, потым да Сар’і і да павятовага горада Пустыншчыны Дрысы. Хацелася б ведаць, чаму паселішча атрымала назву “Пустыня”. Пэўне таму, што яно размешчана на пясчанай пустой касе, якая глыбока ўдаецца ў вялікае возера Гусёна і яшчэ з правага боку касы размешчаны два невялікія возеры — Мацейка і Жабінка. За Жабінкай зараз жа направа ляжала возера Вормія, за ім возера Доўгае, адзеленае ад Ворміі вузкім перашыйкам. Уся гэтая сістэма, як відаць, калісць складала адно цэлае і сама мясцовасць “Пустыня” была была пясчаным востравам, намытым досыць вялікай вадой. З часам гэты востаў утварыўшыміся перашэйкамі злучыўся з вялікай зямлёй і перайшоў у паўвостраў. Пасля пабудовы на пустым пясчаным паўвостраве касцёла і іншых збудванняў паселішча атрымала назву “Пустыня”. Потым там была пабудавана воласць, а пазней школа. Народная Пустынская школа была пабудавана ў канцы 80-тых гадоў мінулага стагоддзя, у якой мне давалося вучыцца і скончыць у 1897 годзе. Школа была з інтэрнатам, бо інакш яна не магла функцыянаваць затым, што навучэнцамі школы з’яўляліся не толькі бліжэйшыя жыхары, але і жыхары з вёсак за 10–12 кіламетраў. Інтэрнат складаўся з невялікага пакою прыблізна ў 42 кв.м., у якім на ўсю квадратуру былі наладжаны нары для сання з невялікім у метр шырынёй праходам збоку ад уваходных дзвярэй да дзвярэй у клас. Клаліся ўпокат трыццаць чалавек адзін каля аднаго. Вось такая спальна была ў нашай школе. Кармілі нас у інтэрнаце сціпленка. Каша або бульба з алеем на снаданне і вярэру, на абед мясны капуснік або крупнік і маленькі кусо-

чак мяса. Патравы былі аднастайныя амаль што кожны дзень. Каша ячменная, бульба; бульба, каша; капуста, крупнік; крупнік, капуста. Вось так і чаргавалася аднастайнасць страў. Для тых хлопцаў, якія ніякай харчовай датацыі не мелі з дому, ежы не хапала. Інтэрнацкая гаспадыня, яна ж кухарка і школьная прыбіральшчыца, давала хлопцам, якім не хапала ежы, па скібе хлеба паміж абедам і вячэрай. Толькі патрабавала, каб яны за гэта прыносілі з двара па бярэму дроў на кухню. Харчаванне ў інтэрнаце было арганізавана за кошт сялян усёй воласці, незалежна ад таго чые дзеці вучацца ў даны момант у школе. На інтэрнат з сялян былі наложаны асобыя зборы, так званыя “гарцовыя”.

(...)

Настаўнікамі ў нашай Пустынскай школе былі, як правіла, рускія, прысланыя спецыяльна з Расіі з мэтай русіфікацыі вучнёўства і нават па магчымасці і насельніцтва. Беларускай мовы яны не ведалі і на першых парах ім прыходзілася цяжка, бо яны не разумелі мовы сваіх выхаванцаў. Гэтая акалічнасць ставіла часам настаўніка ў досыць смешнае становішча. Настаўнік першым чынам павінен быў запісаць навічкоў у журнал. Ну прозвішча проста было запісаць, усе навічкі ведалі сваё прозвішча і непаразуменняў пры запісе ніякіх не было; а з імёнамі і отчэствамі выходзіла проста пацеха.

Адбываўся, скажам, такі дыялог:

— Как твоя фамилия?

— Чэмель.

— Как твоё имя?

— Ромусь.

— Что за Ромусь? Ты скажи по-русски.

— Не ведаю, як па-рускі.

Ні настаўнік, ні вучань не ведалі, як па-руску трэба было называць Ромуся. Наступны запытаны, як яго імя, казаў “Юзік”. Настаўнік зноў не ведаў, як жа ад “Юзіка” перайсці да перакладу па-руску? Наступны называў сваё імя “Улацкя”. А там Вінцук, Стасюк, Казік, Міхалюк і г.д. Настаўнік павінен быў хадзіць на кансультацыі да пісара ці да каго іншага добра граматнага беларуса, каб расшыфраваць імёны сваіх вучняў. А потым наогул цяжка нам было з настаўнікам дагаварывацца, бо мы гаварылі толькі па-беларуску, а настаўнік толькі па-руску. Так, напрыклад, стаўся са мной такі непрыемны выпадак. Даў мне настаўнік чытаць нейкі разказ. Спаткалася слова “тятя”. Я яго прачытаў беларускім

акцэнтам “цяця”. Васіль Антонавіч як крыкне: “Как ты прочитал? Читай еще раз”. Я безумоўна прачытаў яшчэ раз таксама “цяця”, бо інакш выгаварыць не мог. Настаўнік моцна ўдарыў мяне ў вуха, аж у галаве зазвінела. Я заплакаў. Тады ён, пэўне, жадаючы мне памагчы, запытаў: “Как ты отца дома называешь?” Я адказаў “Тата”. Ён пачаў іранічна паўтараць: “Тата, тата, тата”. Что это за выражение “тата”? Ён, як відаць, чакаў, што я ў хаце тату называю “тятя”. Так-то мы разумелі адзін другога. Ну мае таварышы такія ж беларусы, як і я, і ў хаце называлі сваіх бацькоў “тата”, але раз настаўнік высмяяў мяне, то і ім жа трэба паздзекавацца над ахвярай. Мае мілыя таварышы надалі мне прозвішча “Тата”, і яно засталася за мной да сканчэння Пустынскай народнай школы. Такіх казусных выпадкаў было нямала з гэтым настаўнікам у адносінах да нас вучняў. Звалі нашага настаўніка “Василий Антонович Кузьмичев”. Трэба яшчэ сказаць пра яго, што ён быў заядлы русіфікатар, але не дрэнны метадыст. Мы, усе школьнікі Пустынскай школы, былі беларусы-католікі. З боку старання і патрабавання ксяндза Каляды, дэкана Пустынскага касцёла² з мэтай апалячвання, нас, католікаў з сямі год вучылі па польскаму лемантару чытаць па-польску. Настаўнікамі былі па вёсках “дарэхтары”, накіраваныя такіх, якія апісаны Якубам Коласам у яго бессмяротнай, незабыўнай паэме “Новая зямля”. Гэта проста пісьменны селянін ці сялянка, якія ўжо ўмелі чытаць па-польску і запрашаліся сялянамі на належных умовах быць “дарэхтарамі”. У невялікай вёсцы, скажам, знаходзілася чалавек 6–8 дзяцей-сямігодак; вось такую групу і даручалася “дарэхтару” навучыць праз зіму чытаць спачатку польскі лемантар і потым малітвенную “ксёнжку”. Такім чынам мы прыходзілі ў школу ўжо граматымі ў чытанні па-польску, хоць гэтую мову мы мала разумелі, але механізм чытання, зліяння гукаў галосных з безгалоснымі мы пры чытанні польскага тэксту добра ўсвоілі. Настаўнік наш “Василий Антонович” гэта сцяміў і выкарыстаў. Ён падбіраў лацінскія літары, аднолькавыя з “гражданкай”, складаў словы, а мы чыталі. Напрыклад, лацінскае і рускае “а” аднолькавае, а таксама “о”, “е”, “і” з’яўляюцца аднолькавымі для абедзвюх моваў. З безгалосных з’яўляюцца аднолькавымі для польскай і рускай мовы “к”, “м”. Вось наш “Василий Антонович” складаў слова “м-а-м-а” і мы адразу

² Дэкан (гр. δεκανός ад δέκα — дзесяць) у Каталіцкай Царкве архіпрэсвітар, які ўзначальвае некалькі парафій у адной дыяцэзіі (епархіі).

чыталі. Далей, скажам, складаў словы “к-а-м-а”, “к-а-к”, і мы так сама адразу іх прачытвалі. Гэта яму надзвычай памагала ў навучанні нас чытанню па-руску. Настаўніку заставалася толькі знаёміць нас з літарамі, і мы ўжо лёгка прачытвалі склады і цэлыя словы. Такім чынам мы хутка ўсваівалі рускую граматы. І калі прыязджаў інспектар школы праз два месяцы ад пачатку вучэбнага году, то ён дужа дзівіўся, што мы так добра чыталі. Гэта ўсё залічалася ім у заслугі “Васілія Антоновича”. Праўда, калі даводзілася інспектару бываць у другіх школах, дзе, скажам, вучыліся беларусы-праваслаўныя, то там за аднолькавы перыяд поспехі вучняў былі меншыя. Гэта і зразумела было, чаму. Але інспектар такую сувязь заўважыць не мог, а Васіль Антонавіч дыпляматычна маўчаў. Цікава яшчэ было і тое, што нас, усіх католікаў, “Васілій Антонович” навучаў хрысціцца па-праваслаўнаму, спяваць усе праваслаўныя малітвы: перад вучэннем — “Прэблагій Господи...”, пасля вучэння “Отче наш”; перад абедам — “Очи всех на тя Господи...”, пасля абеду і вячэры — “Благодарим тебя, Создателю...” Словам, русіфікацыя вялася не толькі ў вывучэнні граматы, але і ў навучанні спеваў. Мала гэтага, прыязджаў з мястэчка Расіца³ праваслаўны свяшчэннік, служыў для нас малебен, даваў цалаваць крыж, паказываў і патрабаваў хрысціцца па-праваслаўнаму. Пасля малебна выказаў навуку, дзе галоўным чынам падкрэсліў: “вы учитесь в русской школе, вы — русские, царь православный и вам надо быть православными”. Усё ж належыла каб мы вывучалі Закон Божы. Дзеля гэтага абавязалі ксяндза Пустынскага касцёла раз на тыдзень для кожнага аддзялення прыходзіць увечары ў школу для правядзення ўрокаў Закону Божага. Вось тут нас усіх страшэнна здзівіла, што ксёндз вымушаны быў з намі пры выкладанні Закона Божага гаварыць па-руску, тым часам як у касцёле ён гаварыў толькі па-польску, і наогул ад яго ніхто ніколі не чуў іншых слоў, апроча польскіх. Пустынскі ксёндз Адам Каліда быў такі заядлы паланізатар, хоць сам ён, судзячы па прозвішчу, быў беларус. Народ да яго звяртаўся толькі па-беларуску і ён дасканала ўсё разумеў і ніколі не было выпадку, каб ён казаў, што ён чаго-небудзь не зразумеў. Але сам ён хоць бы раз выраніў беларускае слова. Так цвёрда ксёндз Адам Каліда трымаўся польскасці, як існы адступнік і здраднік народу, прыэварацень і паланізатар. Ксёндз Каліда прабываў у Пустыншчыне 40 год. Старшае пакаленне — дзяды

³ На ўвазе мелася, пэўна, Росіца (такое афіцыйнае напісанне цяпер).

нашы і бабкі — маліліся па-беларуску. Ксёндз Каліда пачаў з гэтым барацьбу і імкнуўся вытравіць малітвы на беларускай мове і замяніць польскай. Для гэтага ён перад імшой у нядзелю голасна на каленках чытаў усе штодзённыя малітвы на польскай мове, каб навучыліся на памяць гаварыць іх усе парафіяне па-польску. Дзяды так і памерлі, не наўчыўшыся маліцца па-польску. Бацькоў жа нашых кс. Калідзе ўдалося часткова змусіць гаварыць пацеры па-польску. Наша пакаленне пачало ўжо маліцца па-польску. Але наогул усё каталіцкае сялянскае насельніцтва так і засталася ў сваім быце з роднай беларускай мовай. Жылі ўжо ў польскай культуры і карысталіся польскай мовай выключна паны-памешчыкі, заможная шляхта і буржуазія, а дробная шляхта ў сваім быце карысталася амаль што выключна беларускай мовай, як і сяляне.

Гэтае ўздзеянне на беларусаў-католікаў з мэтай паланізацыі праз касцёл і русіфікацыі праз школу і дзяржаўныя ўстановы дзейнічала ў процілеглы бок. Нам вучням Пустынскай народнай школы стала зусім ясна, што мы не палякі і не рускія, а хто мы такія, тым часам было невядома. Даведаліся мы аб сваёй нацыянальнай прыналежнасці, калі прачыталі прадмову Францішка Багушэвіча да першага выдання яго знамянальнай “Дудкі”. (...)

Што дзівіць у жыцці тагачаснага наогул пецяярбургскага студэнцтва і ў тым ліку беларускага студэнцтва і рабочай моладзі, — гэта нядбайнасць да пытанняў асабовых, кар’ерыстычных. Можна падумаць, што для іх няма іншых інтэрэсаў, апроча інтэлектуальных. Бязмежная ўсеагульная сімпатыя да рэвалюцыі і нацыянальнага пытання — у гэтым уся сутнасць самага паняцця — беларускі студэнт таго часу. Яны былі згодны аддаць і аддавалі апошняю капейку на беларускае выдавецтва “Загляне сонца і ў наша ваконца” і на ўсё, што у той час датычылася... распаўсюджвання беларускай рэвалюцыйнай і мастацкай літаратуры. Студэнтамі арганізуюцца і абслугоўваюцца усе дабрачынныя канцэрты і вечарыны, якія маюць на мэце збіранне некалькі соцен рублёў на рэвалюцыю і нацыянальнае пытанне. Ніхто, як беларускія студэнты пры распаўсюджванні білетаў на канцэрты і вечарыны, бралі тоўстую кніжку “Весь Петербург”, выпісвалі з яе адрасы з беларускімі прозвішчамі і крочылі па ўсяму Пецяярбургу, разносячы білеты адрасатам. Трэба сказаць, што гэта амаль заўсёды трапна удавалася. Асобы па выбраных адрасах фактычна аказваліся родам з Беларусі, хоць сябе лічылі адны — рускімі, другія — палякамі, але білеты бралі і давалі грошы у тры-

чатыры разы больш кошту білета. Звычайна білеты бралі, а на вечарыну не прыязджалі. Заўсёды на беларускую вечарыну дастаўлялі два білеты памешчыку з Беларусі Козел-Паклеўскаму, ён ніколі не адмаўляўся, прымаў білеты і высылаў з камердынерам дзве дваццаціпяцірублёўкі, хоць кошт білета быў па шэсць рублёў. Паклеўскага, як і другіх, мы знайшлі па кніжцы “Весь Петербург”. Такім жа чынам мы пазнаёміліся з доктарам Ярэмічам, які потым дужа зацікавіўся беларускай мастацкай літаратурай і асобай Янкі Купалы. Часта потым наведваў беларускія суботнікі і нарады і за ўласныя грошы выдаў выдатны зборнік твораў Я. Купалы “Шляхам жыцця” такім жа спосабам быў вынайздзены М.Сеўрук, які потым служыў сваімі сродкамі выдавецкай суполцы “Загляне сонца і ў наша ваконца”.

Шмат хто з студэнтаў проста галадалі і адмаўлялі сабе ва ўсім, каб толькі унесці і сваю капейчыну на агульную справу. Можна сказаць, што рэвалюцыя і нацыянальны беларускі рух з’яўляліся галоўным і усёпаглынаючым інтэрэсам. Студэнты заўсёды гатовы рабіць усялякія ўслугі рэвалюцыянерам, зусім не думаючы аб небяспецы, якой падлягаюць яны самі. І з якім жарам, з якім захапленнем яны бяруцца за гэта. Кожны студэнт, настроены рэвалюцыйна, лічыў сябе абавязаным выконваць любую рэвалюцыйную справу, у чым бы яна не заключалася. Можна прывесці такі прыклад. Аўтар гэтых радкоў і яго аднакватэрнік Шаўлоўскі Вінцук падрыхтавалі каля пяці тысяч экзампляраў розных агітацыйна-рэвалюцыйных брашур на беларускай мове, якія збіраліся везці кожны ў сваю вёску, каб там распаўсюдзіць па бліжэйшых мястэчках і вёсках. У брашурах было надрукавана настаўленне: “уважна прачытай і перадай суседу”. Напярэдадні свайго ад’езду на вёску накіраваліся абодва, хоць і не ў адзін час, у ўніверсітэт, каб там разлічыцца з бібліятэкай і іншымі ўстановамі, у канцылярыі ўзяць адпаведнае пасведчанне. Шаўлоўскі, ідучы ў універсітэт міма турмы “Літоўскі замак”, пачуў голас: “Калега, укіньце ў паштовую скрынку ліст, які я вось скіну”. Шаўлоўскі заўважыў за кратамі вакна на 4-м паверху турмы юнака ў студэнцкай форме. Ён, не разважаючы, зараз жа памкнуўся выканаць просьбу “калегі”. Для кожнага з нас такая просьба была свяшчэнным абавязкам, і Шаўлоўскі, забыўшыся аб тым, што ў нас поўны пакой рэвалюцыйнай літаратуры, падымае ліст, каб укінуць у паштовую скрынку. Раптам раздаюцца з усіх бакоў паліцэйскія свісткі, бо была

змешчана ў закавулках каля турмы паліцэйская засада і Шаўлоўскі замест трапіць у ўніверсітэт, папаў у паліцэйскі участак. Па дакументах пры ім знайшлі адрас, і, калі я вярнуўся дахаты, то знайшоў у пакоі паліцыю, якая мяне ўжо не выпусціла. Вось вам прыклад студэнцкай самаахвярнасці. Шаўлоўскі, каб услужыць калегу ў турме, забыўшыся аб небяспецы, зараз жа імкнецца выканаць просьбу калегі з турэмнага вакна.

Студэнты беларусы у Пецярбургу былі аб’еднаны у зямлячства пры ўніверсітэце і арганізавалі касу ўзаемадапамогі. Да касы ўзаемадапамогі далучыліся беларускія студэнты і другіх пецярбургскіх вышэйшых навучальных устаноў: тэхналагічнага, горнага, палітэхнічнага, электратэхнічнага, грамадзянскіх іжынераў, шляхоў зносін, медыцынскай вайскавай акадэміі і іншыя, а таксама жаночых вышэйшых навучальных устаноў: Бястужаўскіх курсаў, Медыцынскага жаночага інстытута і іншых. Студэнтаў, аб’еднаных у беларускае зямляцтва, было не так шмат — каля 60–70 чалавек. На ўсе вышэйшыя ўстанovy Пецярбурга гэта не шмат. Але справа ў тым, што ў той час лічылі сябе беларусамі толькі выхадцы з рабочых, сялян, дробнай шляхты, але іншыя катэгорыі з Беларусі, якія ў гэты час былі студэнтамі пецярбургскіх вышэйшых навучальных устаноў да беларусаў не залічаліся: праваслаўныя лічылі сябе рускімі, католікі лічылі сябе палякамі. Незаможныя катэгорыі не мелі магчымасці атрымаць вышэйшую асвету. Калі з немажоннай катэгорыі ўдавалася каму-небудзь пралезці у В.Н.У., то гэта быў рэдкі і шчаслівы выпадак. (...)

Усе нашы студэнты беларусы належалі да якіх небудзь гурткоў. На гуртках чыталіся самімі студэнтамі рэфераты па беларускай культуры: мовазнаўству, літаратуразнаўству, гісторыі і геаграфіі Беларусі. Распрацоўваліся і чыталіся рэфераты на сацыяльна-эканамічныя тэмы: “Капітал” К. Маркса, творы Каўцкага, палітэканомія Туган-Бараноўскага, творы Пляханава. На філасофскія тэмы: творы Гегеля, Канта, Спінозы і інш. Прыродазнаўчыя тэмы: творы Дарвіна “Паходжанне відаў” і іншыя. Студэнтам хацелася ведаць як мага больш, каб гэтыя веды перадаваць потым народным масам. Кожны студэнт імкнуўся мець падрыхтаванымі некалькі тэм, каб прачытаць лекцыю альбо правесці бяседу з рабочымі ў нядзелю у так званых “Воскресных школах”. Усе беларускія студэнты прымалі ўдзел

у беларускім хоры⁴ або драмкружку. Там рыхтаваліся для выступлення на беларускіх вечарах беларускія народныя песні, а ў драмкружку п'есы на беларускай мове для спектакляў на беларускіх вечарах. Студэнты былі штодзённа вельмі занятыя, але маладосць іх гэтага не адчувала. Яны былі заўсёды прыветныя, бадзёрыя, вясёлыя, жартаўлівыя, смяшлівыя. Аднойчы важная пані Козел-Паклеўская захацела пазнаёміцца з беларускай моладдзю і запрасіла нас да свайго салону на вечар, пры гэтым сказала, што апрача нас у яе нікога не будзе. Мы безумоўна прыйшлі, была пышная вячэра наладжана для нас, абслугоўвалі нас за сталом чатыры кельнеры, ды мы да такіх пышнасцяў і не былі зусім прызвычаены і таму за сталом адчувалі сябе не зусім вольна, але як трохкі пасмакавалі віна, павесялелі, развязаліся языкі, пачаліся жарты, смехі. Пасля вячэры зайграла музыка, пачаліся танцы. Хтосьці з нашых юнакоў галантна запрасіў самую пані Паклеўскую да мазуркі. Вечар прайшоў для ўсіх прыемна і памятна, і ані Паклеўская засталася дужа задаволеная беларускай моладдзю.

Пані Паклеўская ў сябе ў маёнтках бачыла беларусаў толькі ў асобе сваіх слуг і яе зацікавіла пазнаёміцца з студэнцкай беларускай моладдзю і толькі. Але нашая моладзь у яе вачах аказалася ўжо не лыкам шытай. Мы ўсе свае даклады і рэфераты чыталі на беларускай мове і прынцыпова гаварылі паміж сабой толькі па-беларуску. Гэта была самая важная адзнака таго, што гэты гурток беларускі. Змест тэматыкі быў розны, а форма выключна беларуская. З гэтай прычыны, што літаратурная беларуская мова была яшчэ ў стадыі развіцця, кожны з нас гаварыў на сваёй матчынай мове, на сваім родным дыялекце. Але вялікай разбежнасці не было, бо ў аснове ўсіх дыялектаў ляжала агульная беларуская мова, апрача можа розных некаторых слоў або выразаў, што а ні чуць не перашкаджала нам разумець адзін аднаго, а затое быў вытрыманы прынцып беларускасці ў нашым таварыстве. Інакш, што за беларускае аб'яднанне, якое не карыстаецца роднай мовай. Па мове і адрозніваліся зямляцтвы розных нацыянальнасцяў: рускае, польскае, украінскае, літоўскае, латышкае, эстонскае,

⁴ Як пісаў у сваіх успамінах А. Бурбіс, арганізацыяй хору ў Пецярбургу “займаўся галоўным чынам прафесар В. Іваноўскі” (Дзеяслоў. — 2010. — №5(48). — С. 311).

грузінскае, армянскае, нямецкае, французскае і г.д. У гэтых адносінах беларускае аб'яднанне не магло быць выключэннем і мы цвёрда прытрымоўваліся гэтага прынцыпу. Калі ўліваліся ў наша аб'яднанне беларусы, якія забыліся, ці адвыклі ад роднай мовы, хутка ў агульнай масе ўспаміналі родную мову і гаварылі як і ўсе па-беларуску. Студэнты, хоць і не належалі афіцыйна да палітычных партый, але выконвалі па даручэнні Сацыялістычнай Беларускай Грамады розныя рэвалюцыйныя заданні. Рэвалюцыйная літаратура, напрыклад, распаўсюджвалася студэнтамі. Нелегальную літаратуру пераносілі ў спецыяльных прыстасаваннях. Прырыхтоўвалася спецыяльная торба, па квадратуры каб яна была не шырэй чалавечых грудзей, і па даўжыні ад падпах да канца жывата, па баках з доўгімі тасёмкамі, каб можна было абвінуць за спіну, завязаць спераду на петлі, каб у разе патрэбы можна было хутка развязаць і звольніцца ад яе ў адзін міг. Торба гэта па выглядзе напамінала наўлечку з прымацаванымі з абодвух бакоў доўгімі тасёмкамі. У такія торбы накладываліся рэвалюцыйныя брашур па пачкамі па 2–3–4 у залежнасці ад таўшчыні брашур і з 4-х бакоў прашпіляліся шпількамі, каб яны не зрушваліся ні ўправа, ні ўлева, ні ўверх, ні ўніз. Такім спосабам запаўняецца ўся торба. Затым кладзецца на грудзі і живот і прывязваецца за спіну тасёмкамі. Надзяваецца форменная студэнцкая шынель, зашпіляецца на ўсе гузікі, і ноша зусім замаскавана ад вока шпікаў, жандараў і паліцыі. Калі б транспарцёр заўважыў праследаванне шпіка, ці паліцыі, або жандараў, то ён мог заўсёды забегчы ў любы двор, а той перыяд патрабавалася, каб у кожным доме ў двары быў туалет, куды забегчы, транспарцёр мог хутка развязаць спераду тасёмкі, звольніцца ад грузу і выйсці як ні ўчым не бывала, наўрад ці дагадаўся праследавацель у чым-небудзь. А калі б нават праследвалі транспарцёра, каб арыштаваць, то на выхадзе з туалета маглі б арыштаваць, але ўлік⁵ аб распаўсюджанні нелегальнай літаратуры не было б. На усялякі выпадак заўсёды такога транспарцёра прапушчаў другі студэнт і сачыў за яго следаваннем, калі ж ён заўважаў, што за транспарцёрам сочаць падазроныя асобы і ён вымушаны быў прарабіць манеўр з туалетам, то наглядальнік за ім пасля таго, яе небяспека ўляжацца, заходзіў туды, ратаваў груз і дастаўляў па назначэнню. Такія выпадкі, хоць

⁵ Доказаў.

былі і рэдкімі, але былі. Такім спосабам студэнты перанасілі тысячы і дзесяткі тысяч экзэмпляраў нелегальнай літаратуры. Затым ужо літаратура перадавалася на кватэры рабочых, а яны ўжо заносілі на фабрыку або завод і там умела раздавалася рабочымі. Нелегальная літаратура на беларускай мове ў вялікіх колькасцях рассылалася з Пецярбургу на Беларусь і там распаўсюджвалася праз падпольныя арганізацыі ў гарадох і мястэчках сярод рабочых і сялян. Гэтай транспарціроўкай галоўным чынам займалася беларускае студэнцтва пры ад'ездах на зімовыя і летнія канікулы на вёску. Першым складам нелегальнай літаратуры была кватэра бацькі Вацлава Іваноўскага, бо яна належала важнаму чыноўніку ў генеральскім чыне і не магла быць у якой-небудзь падазронасці. Бацька Іваноўскага часта быў у раз'ездах і ў часе яго адсутнасці кватэра была ў распараджэнні Вацлава і Юркі Іваноўскіх, якія былі рэвалюцыянерамі і членамі Беларускай сацыялістычнай грамады⁶. У такія перыяды беларуская студэнцтва збіралася на суботнікі на кватэры Іваноўскага, якая была таксама вельмі гасціннай і хлебасольнай для рабочай і студэнцкай моладзі, як і кватэра Браніслава Ігнатавіча Эпімах-Шыпілы. Нелегальная літаратура не магла доўга залежывацца на кватэры Іваноўскага і транспарціроўвалася вышэй апісаным спосабам на кватэры пэўных асоб, якія яе расторквалі сярод кніг сваёй бібліятэкі і яна магла там захоўвацца нейкі час, покуль не пераходзіла ў рукі чытачоў. Захоўвалася нелегальнага літаратура на кватэрах студэнтаў, пакуль з ад'ездам іх на канікулы не вывозілася на вёску. (...)

Я хачу ўсё ж тут адзначыць, што у той час барацьба за ўстанаўленне права грамадзянства беларускай мовы, культуры і нацыі была не лёгкай. Беларуская сацыялістычная грамада на кожным кроку спатыкала перашкоды і вялікую варожасць з боку усіх гатункаў паланізатараў і русіфікатараў. Русіфікатары сцвярджалі, што гэтыя беларускія арганізацыі з'яўляюцца не чым іншым, як толькі ступеняй да паланізацыі. Яны хочуць, так званыя беларусы, спачатку аборваць

6 Юры Іваноўскі (Jerzy Iwanowski; 1876 – 1965), старшы з чатырох братоў Іваноўскіх, інжынер-тэхнолаг, дзеяч Польскай сацыялістычнай партыі; быў адным з сябраў выдавецкай суполкі “Загляне сонца і ў наша ваконца”. У 1919 уваходзіў у склад польскага ўраду. Пасля дзяржаўнага перавароту 1926 г. стаў прыхільнікам Юзафа Пілсудскага; у 1930–1935 гг. быў сенатарам Польскай Рэспублікі.

беларускасцю народ ад рускай мовы і культуры, замяніць яе беларускай, а потым у канцы канцоў замяніць поўнасцю польскай. Такім чынам прадстаўлялі прапагандыстаў і прыхільнікаў беларускай мовы і культуры як злосных паланізатараў. Гэтая злачынная прапаганда супраць прапагандыстаў беларускай мовы і культуры гучна крычала у русіфікатарскім друку на Беларусі, у царквах і дзяржаўных установах. Усе імкнуліся узбраіць праваслаўную частку беларускага насельніцтва супраць яго роднай мовы і культуры. Якіх толькі з прычыны гэтага не выдумывалі злосных паклёпніцкіх інсінуацый, нахшталт таго, што на беларускай мове нельга культурна выказацца, нельга высказаць ніякай навуковай думкі. Прыводзіліся асобныя прыклады, выдуманых брыдкіх назваў рэчаў на беларускай мове, нібы ўласцівых беларускай мове і злосна гэтыя выдумкі распаўсюджваліся па вёсках, мястэчках і гарадах Беларусі. Паланізатары, наадварот, сцвярджалі, [што] прапагандысты беларускай мовы і культуры з'яўляюцца русіфікатарамі і хочуць палякаў католікаў на ўсходніх крэсах адарваць ад польскай культуры, замлосіць яе рускай мовай і культурай. Пачалася з боку паланізатараў весціся шалёная прапаганда супраць беларусаў. Ксяндзы раздувалі ў касцёлах легенду аб тым, што беларускія прапагандысты спачатку хочуць пазбавіць каталіцкае насельніцтва польскай мовы у касцёлах, а потым і каталіцтва замяніць праваслаў'ем. З боку паланізатараў прапагандыравалася, што ніякой беларускай мовы няма, а што мова, якоў карыстаюцца просты народ, гэта польская мова сапсаваная рускімі. Русіфікатары цвярдзілі наадварот, што народная беларуская мова з'яўляецца рускай мовай сапсаванай палякамі. Трэба дадаць да гэтага, што буржуазныя партыі і іх друк падпявалі русіфікатарам, а польскі буржуазны друк падтрымліваў версію на Беларусі паланізатараў. Мала ўсяго гэтага, сацыялістычныя рускія партыі, у тым ліку і на Беларусі, як партыў эсэраў і меншавікоў, выступалі супраць сацыялістаў беларусаў, бо яны не лічылі беларусаў за нацыю, а вядзенне беларускай прапаганды расцэнівалі, як фальшывую прапаганду, якая не мае рэальнай асновы. Вось у якім цяжкім становішчы апынуўся беларускі сацыялістычны-адраджэнчэскі рух. Але беларускія сацыялісты і студэнты, нягледзячы на такую цяжкую сітуацыю для прапаганды беларусчыны, не адступалі ад сваіх мэтаў і ведалі добра, што не беларусы стаяць на фальшывай пазіцыі, а на фальшывай і рэакцыйнай пазіцыі стаяць іх праціўнікі. Для беларусаў, набраўшыхся рыцарскай смеласці выступіць супраць такой рэакцыйнай

дактрыны, што няма ні беларусаў, ні Беларусі, а ёсць толькі Паўночна-Заходні край, які насяляюць праваслаўныя-рускія і католікі-палякі, было ясна, што гэтую рэакцыйную дактрыну неабходна разбураць, [нечытальна] яе фальш і паклёпніцкія інсінуацыі, раскрыць гістарычную праўду і паказаць працоўнаму народу каланізатарскія тэндэнцыі ўсіх масцей русіфікатараў і паланізатараў. Пад неадступнай агітацыяй і прапагандай беларускіх сацыялістаў беларускі народ зразумеў, што ўрэшце настаў доўгачаканы час сацыяльнага і нацыянальнага вызвалення. (...)

У беларускіх суботніках прымалі ўдзел студэнты, якія складалі ядро суботнікаў, рабочыя, вучоныя, паэты, члены беларускай выдавецкай суполкі “Загляне сонца і ў наша ваконца” і іншыя. На суботніках чыталіся рэфераты студэнтамі і вучонымі... па гісторыі і культуры беларускай; па прыродазнаўству — Дарвін; па сацыяльна-эканамічных навуках — “Капітал” К. Маркса, палітычная эканомія Туган-Бараноўскага і іншыя.

Суботнікі студэнтаў, вучоных, рабочых, паэтаў і наогул хто цікавіўся беларускай культурай адбываліся найчасцей на кватэры прафесара Браніслава Эпімах-Шыпілы і значна радзей на кватэры Вацлава Леанардавіча Іваноўскага. Моладзь на суботнік збіралася на гадзіну сёму веча. Студэнцкая моладзь цікавілася не толькі зместам веча, дэкадамі, якія там адбываліся, але яшчэ і добра павячэраць у шчодрым і хлебасольным доме Браніслава Ігнатавіча. Што граха таіць, беларускае галадранае студэнцтва не мела сродкаў, каб кожны дзень быць сытым. Усё залежала ад таго, колькі капеек балтаецца ў кішэні, а вельмі часта і нічога не балталася. У студэнцкай універсітэцкай сталовай заўсёды на сталах стаялі поўныя вялікія кашы з паўбелым хлебам, карафкі⁷ вады, шклянкі пры іх, соль і гарчыца. Хлеб зусім не ўлічываўся. Кіравалі сталовай студэнты, усё рабілася на студэнцкія фонды, а сітуацыя дыктавала, што трэба мець на ўвазе, што шмат якім студэнтам час ад часу прыйдзеца абедаль толькі з хлебам, соляй і вадой. Тыя студэнты, якія на сёняшні дзень не мелі ў кішэні ні капеек, то маглі наесціся смачна хлеба з гарчыцай і запіць вадой. Пасля такога абеду веселасць моладзь не пакідала. У студэнцкай сталовай абед каштаваў не так дорага: талерка мяснана супу з невялікім кавалачкам мяса каштавала 3 кап. Катлета з соусам і гарнірам з грэчнавай

⁷ Карафка – графінчык. Словы *карафа*, *графін* паходзяць ад арабскага *garrāf* – збан.

кашай ці бульбяным пюрэ каштавала 7 кап. Яшчэ да гарніру дадаваўся агурок ці лыжка квашанай капусты. Шклянка кампоту ці журавінавага кісяля каштавала 2 кап. Такім чынам, за 12 кап. можна было мець абед з 3-х страў. Але ж часта ў нашага студэнцтва не было і гэтых 12 кап., бо студэнцтва часта аддавала апошнія капейкі на справы рэвалюцый і беларускія выданні. Тады абыходзіліся адным хлебам з соляй, гарчыцай і вадой. Вось чаму наша беларускае студэнцтва было рада добра павячэраць у хлеба-сольным доме нашага гасціннага Браніслава Ігнатавіча. У суботу ўжо з 6-ці гадзін вечара стол быў накрыты. На стале было ўдастатку хлеба, булак, масла, сыру, розных кілбас, вяндрліны, адбіўных катлет, свежавараная бульба, гарчыца, чай, цукер — усё гэта да добрага апетыту моладзі. Там не было такога парадку, каб разам усім вячэраць. Хто прыходзіў, садзіўся за стол без усялякай просьбы, насычаўся і звальняў месца за сталом для наступнага, хто прыходзіў пазней. У сталовай хлебасольнага Браніслава Ігнатавіча стаяў вялікі дубовы стол на чалавек 18.

Пані Пясэцкая, гэта была усёможная ахмістрыня Браніслава Ігнатавіча, ужо палова сёмай увечары ўстаўляла на табурэтку кіпяшчы паўтаравядзёрны самавар. Браніслаў Ігнатавіч, пасля абеду, які канчаўся заўсёды ў 5 гадзін, за абедам, звычайна, Браніслаў Ігнатавіч, Янка Купала, пані Пясэцкая і амаль што кожны дзень адзін-два госці, часамі мне і іншым нашым пабратымцам прыходзілася бываць за сталом, калі траплялася якая-небудзь справа, бо Браніслаў Ігнатавіч так заняты, што яго ў хаце можна было застаць толькі ў часе абеду, які адбываўся заўсёды дужа акуратна ў 4 гадзіны папалудні. Браніслаў Ігнатавіч, адыходзячы ў Універсітэт пасля абеду, даваў распараджэнні пані Пясэцкай, каб усё было гатова да таго, як збярэцца моладзь і іншыя наведвальнікі суботніка. Пані Пясэцкая, на правах гаспадыні дому, распараджалася ўсім, што датычалася стала і парадку ў кватэры. Гэтая навала моладзі па суботах ёй не была да ўспадобы, яна часта бурчала, але наша вясёлая мілая моладзь падскаківала да Пані Пясэцкай, галантна цалавала ёй ручку, міла перапрашала за ўчыненыя непакой і Пані Пясэцкая адразу памягчалася і ўжо прыветна спатыкала ўсіх наступных гасцей, хто завітваў на суботнік у гэты гасцінны дом. Ад 6.00 да 7.30 прыбываючыя вячэралі, перагаварываючыся паміж сабой. Роўна 7.30 прыступалі да слухання рэфератаў. Рэфератаў звычайна заслухоўвалася тры. Заслухоўваліся падрад усе тры рэфераты, а потым па ўсіх заслуханых рэфератах пачыналіся спрэчкі. Кіраваў спрэчкамі старшыня, або яго памоцнік, якія выбіраліся на цэлае

паўгоддзе агульным сходам членаў гуртка. У гуртку было ад 35–45 членаў. За год заслухоўвалася 90–100 рэфератаў. Кожны член гуртка браў да распрацоўкі 2 рэфераты. Суботнікі не функцыянавалі ў часе зімовых канікул і на працягу трох летніх месяцаў — чэрвень, ліпень, жнівень. Звычайна адзін рэферат прызначаўся па тэме гісторыі і культуры беларускай; другі аналізаваў тэму па сацыяльна-эканамічных навуках; трэці разглядаў тэмку па дарвінізму або філасофіі. Па заслуханню рэфератаў наступалі ажыўленыя спрэчкі, якія зацягваліся надоўга. Кожны хацеў выказацца, выступленні былі неабмежаваныя, а народу было звычайна 39–40 чалавек. А гадзіне 10-ай вечара ўваліваўся ў хату сам гаспадар Браніслаў Ігнатавіч. Ён па службе сваёй намесніка бібліятэкара багатай універсітэцкай бібліятэкі працаваў па суботах і некаторых іншых днях увечары з 5.30 да 9.30. гаспадар вячэраў і слухаў спрэчкі, бо прысутныя размяшчаліся ў сталовым пакоі і гасцінай — гэтыя два пакоі межаваліся паміж сабой. Браніслаў Ігнатавіч хутка арыентаваўся ў абгаварываемай тэме і прымаў удзел у спрэчках. Рэфераты ў верасні месяцы на першым суботніку размяркоўваліся на цэлы год, так што кожны член гуртка ведаў, калі будзе зачытвацца той ці іншы рэферат і меў магчымасць падрыхтавацца да тэмы рэферата. Літаратуру да кожнага рэферату павінен быў указаць той, хто выбіраў якую-небудзь тэму. Янка Купала з’яўляўся ўжо ў 11 гадзін змораны, прапрацаваў ужо цэлы дзень і апошніх пяць вячэрніх гадзін [адвучыўся] на Чарняеўскіх курсах.

...Купала прыймаў удзел нават у арганізацыі беларускіх вечароў. Праўда, вечары наладжваліся толькі адзін раз у год, але наладжванне такога вечара адбірала шмат часу і вымагала шмат клопату. Спецыяльных людзей для гэтага не было. Амаль што ўся арганізацыя вечара і распаўсюджванне білетаў ляжала на студэнцкай моладзі, а грашовая справа: наймы памяшкання для рэпетыцый хору і драматургічнага гуртка, аплата дырыжору, які не браўся без грошы за справу. Дырыжора-беларуса ў той час ў Пецябургу не было, які б мог, як і ўсе мы, працаваць без грошы і з энтузіязмам несці якую б ні было працу. Вось калі справа датычылася грошаў, то прыходзілася зварачвацца да старэйшых грашовых людзей: Браніслава Ігнатавіча Эпімах-Шыпілы або Вацлава Леанардавіча Іваноўскага. Гэтыя два чалавекі ў першую чаргу ішлі на ахвярнасць сваімі сродкамі для агульнай справы па падняццю беларускай культуры і прабуджэння рэвалюцыйнай і нацыянальнай свядомасці народа. Гэта былі людзі надзвычай ідэйныя і досыць замож-

ня, каб сваімі сродкамі дапамагчы сунуцца беларускай культуры наперад. Як мы тут гаворым, Янка Купала быў у Пецяярбургу надзвычай заняты рознага роду працай і трэба было яго забяспечыць матар’яльна, каб ён мог цалкам аддацца вучэнню і творчасці. З гэтай прычыны Браніслаў Ігнатавіч запрасіў Янку Купалу па прыездзе яго ў Пецяярбург да сябе на кватэру, аддаў у яго поўнае распараджэнне пакой, забяспечыў на правах члена сям’і поўным харчаваннем і ўносіў плату за права вучэння на Чарняеўскіх курсах і нават ахвяроўваў належную суму на так званыя кішанёвыя выдаткі: кіно, тэатр, фурманку, конкі, параходы і г.д. Як мне вядома, ахвяроўваў належную датацыю з сваіх сродкаў і Вацлаў Леанардавіч Іваноўскі, каб паэт не адчуваў сцяснення, калі яму патрэбна быць што-колечы з адзежы або бялізны ці куды паехаць. Словам, беларускае грамадства імкнулася, каб паэт быў матар’яльна ўсім забяспечаны і мог вольна вучыцца і тварыць. (...)

Выдавецкая суполка “Загляне сонца і ў наша ваконца”.

Выдавецкая суполка “Загляне сонца і ў наша ваконца” арганізавалася ў Пецяярбургу ў 1906 годзе. Арганізатарам з іншымі беларускімі патрыётамі суполкі быў Вацлаў Леанардавіч Іваноўскі — член партыі Беларускай сацыялістычнай грамады, малады вучоны, дацэнт Тэхналагічнага інстытута кафедры “Спажывных рэчываў”. Гэта быў надзвычайна энергічны, дзеяльны і глыбока ідэйны чалавек. Ён быў сярэдняга росту, цёмны бландзін, просты, невялікі тонкі нос, невялікія праніклівыя шэрыя вочы, барада заўсёды добра выгаленая, вусы маленькія настолькі, што іх нельга здавалася закруціць, яны як бы адмаўляліся расці, вусы былі зусім у тон валасам. Здавалася, гэтаму чалавеку па плячу любая задача, самая складаная. Ён так лёгка браўся за любую справу і хутка даводзіў яе да належнага канца. Да ўсяго ён прыступаў з вясёлай мінай і як найлепшым настроем. Ён умеў знайсці належных людзей, улучыць іх у адпаведную арганізацыю, натхніць да самаахвярнай працы на карысць народнай справы. Выдавецкая суполка мела на мэце выдаваць усё, што было напісана на беларускай мове, або было калісьці надрукавана за граніцай і ўжо з’яўлялася бібліяграфічнай рэдкасцю. Надрукаваць таксама і тое, перапісавалася з пакалення ў пакаленне, як нейкае народнае паданне. Такім творам з’яўлялася бес-

смяротная паэма “Тарас на Парнасе”. (...) У першую чаргу былі выданы творы беларускіх пісьменнікаў XIX ст. Сюды трэба аднесці творы Дуніна-Марцінкевіча: “Гапон”, “Вечарніцы” і іншыя. Затым была выдана “Дудка Беларуская” і “Смык беларускі” Ф. Багушэвіча, зборнік вершаў Неслухоўскага — Янкі Лучыны⁸. Суполка спяшалася выдаць творы і сучасных паэтаў і пісьменнікаў. Так у 1908 годзе вышаў таленавіты зборнік вершаў Я. Купалы пад назвай “Жалейка”. Гэтая кніжка прынесла надзвычайную карысць для узбуджэння рэвалюцыйнасці і нацыянальнай свядомасці рабочых, сялян, студэнцкай і рабочай моладзі. Затым быў выданы цэлы рад геніяльных твораў нашага любімага паэта Янкі Купалы: зборнік “Шляхам жыцця”, зборнік “Гусяляр”, “Адвечная песня”, “Паўлінка”, “Раскіданае гняздо” і іншыя⁹. Некаторыя творы Якуба Коласа: зборнік апавяданняў, “Другое чытанне пасля лемантара”¹⁰; Максіма Багдановіча “Вянок”¹¹. Цёткі: беларускі лемантар¹², першая чытанка пасля лемантара, зборнік рэвалюцыйных вершаў “Хрэст на свабоду”¹³. Трэба тут адзначыць той надзвычайны факт для таго часу, што выдавецкая супол-

⁸ Зборнік вершаў Янкі Лучыны “Вязанка” выдадзены ў 1903 г. Кругам беларускае народнае прасветы і культуры, кіраўніком якога быў В. Іваноўскі.

⁹ Пералік кніг Я. Купалы, выдадзеных суполкаю “Загляне сонца і ў наша ваконца” і выдавецтвам А. Грыневіча, гл. у прадмове.

¹⁰ У 1909 г. выдавецкая суполка “Загляне сонца і ў наша ваконца” выпусціла “Другое чытанне для дзяцей беларусаў” Я. Коласа разам з віленскім выдавецтвам “Наша хата”. Кніжкі “Batrak. Arawiadaŋnie z žyćsia paležukoŋ”, “Нёманаў дар”, “Прапаў чалавек. — Паслушная жонка. — Грушы-сапяжанкі” і “Тоўстае палена” выйшлі ў 1913 г. у выдавецтве А. Грыневіча.

¹¹ Гэты зборнік вышаў у 1913 г. у Беларускам выдавецкім таварыстве (Вільня), якое ўзначальваў В. Іваноўскі.

¹² “Беларускі лемантар або Першая навука чытанья” (1906) быў створаны В. Іваноўскім (лацінічны варыянт) і К. Кастравіцкім (кірылічны варыянт). Гл.: Туронак Ю. Генэза і аўтарства першага беларускага лемантара // Мадэрная гісторыя Беларусі. — Вільня: Інстытут беларусістыкі, 2006. — С. 31–40.

¹³ У зводным каталогу “Кніга Беларусі. 1517–1917” (Мінск: “Беларуская савецкая энцыклапедыя” імя Петруся Броўкі, 1986) занатаваны два выданні 1906 г.: “Хрэст на свабоду” і “Chrest na swabodu”. Са спасылкаю на Яўхіма Карскага адзначана, што першае выданне выйшла ў друкарні базыльянскага манастыра ў Жоўкве (цяпер Украіна), а другое выданне ажыццёўлена “нелегальна, відаць, у Вільні”. Беручы пад увагу напісанае Я. Сушынскім, можна дапусціць, што “Chrest na swabodu” выйшаў у Пецярбургу.

ка “Загляне сонца і ў наша ваконца” пад відам беларускіх мастацкіх твораў выдавала проста рэвалюцыйную літаратуру, карыстаючыся тым, што строгія цэнзары не надта разбіраліся ў беларускай мове, і пад “шумок” пайшлі з друку такія рэвалюцыйныя творы: “Куды мужыцкія грошы ідуць”, “Што такое свабода”, зборнік “Хрэст на свабоду” Цёткі і іншыя¹⁴. Трэба адзначыць асаблівы факт у працы выдавецкай суполкі, што Суполка была зусім не камерцыйным выдавецтвам. Кніжкі выдання вялікімі масамі рассылаліся дарма ў школы, бібліятэкі, розныя таварыствы, якія існавалі на Беларусі. Словам, кніжкі рассылаліся дарма з мэтай прапаганды і папулярызацыі беларускага друкаванага слова. Калі хто меў ахвоту набыць беларускую літаратуру за грошы, то такая магчымасць была, бо суполка па дагаворанасці пасылала для продажу кніжкі ў кнігарні розных гарадоў на Беларусі, а выбраныя грошы за кніжкі перасылаліся на адрас суполкі ў Пецябург і гэтыя грошы зноў ішлі на выдавецтва новых кніжак. Але гэтых паступленняў было дужа мала, бо на Беларусі ў той час вялася шалёная агітацыя чорнай сотняй, усякіх гатункаў русіфікатараў і паланізатараў. У Вільні была свая кнігарня беларускай кніжкі і там справа йшла куды лепш. Праўда ў Вільні ў той час была высокая рэвалюцыйнасць і нацыянальная свядомасць. Усе працы па выдавецтву выконваліся ў парадку грамадскай дабравольнай нагрузкі. Тут прымала ўдзел у першую чаргу студэнцкая моладзь, беларуская інтэлігенцыя, якая ў той час жыла ў Пецябургу і была нацыянальна свядомая і галоўным чынам самі сябры суполкі — правадзейныя члены суполкі, прымаў удзел па выпуску кніжак з тыпаграфіі і Янка Купала. Членамі суполкі маглі быць асобы, якія займалі пасады ў дзяржаўных або прыватных установах. Не маглі быць правадзейнымі членамі суполкі студэнты і рабочыя. Усе правадзейныя члены суполкі павінны былі зарэгістравацца ў

¹⁴ У 1906–1907 гг. у Пецябургу, апроч суполкі “Загляне сонца і ў наша ваконца”, дзейнічала нелегальнае выдавецтва “Грамада”, у якім супрацоўнічалі В. Іваноўскі і А. Грыневіч. У Энцыклапедыі гісторыі Беларусі (т. 9, с. 97) са спасылкаю на С. Александровіча паведамляецца, што выдавецтва выпусціла 6 брашур. У зводным каталогу “Кніга Беларусі. 1517–1917” паказаны пяць выданняў. Тры брашур (“Што такое свабода?”, “Чы будзе для ўсіх зямлі” і “Як мужыку палепшыць сваё жыццё”) выйшлі ў 1906 г., а дзве — “Гутарка аб тым, куды мужыцкія ідуць” і “Забастоўка” — у 1907 г.

канцылярыі граданачальства і подпісы іх павінны былі быць засведчаны ў натарыяльнай канторы. Такім чынам аўтар гэтых радкоў не мог быць пправадзейным членам суполкі пакуль не скончыў у 1912 годзе ўніверсітэт і не атрымаў пасады настаўніка ў жаночай гімназіі. Сродкі, за якія вяла сваю выдавецкую справу Суполка, былі галоўным чынам ахвяраванні саміх сяброў суполкі і другіх асоб, якія спачувалі беларускай выдавецкай справе і мелі грошы. Такіх асоб умеў знаходзіць Вацлаў Леанардавіч. Праўда, гэтыя асобы не працавалі па выдавецтву, але грошы ахотно давалі і памагалі папулярызаваць беларускае друкаванае слова. Беларуская выдавецкая суполка, апрача выдання беларускіх кніжак, яшчэ выдавала і часопіс “Маладая Беларусь”¹⁵. Выдавецкая суполка “Загляне сонца і ў наша ваконца” ў той час адыграла дужа важную ролю ў адраджэнчаскім беларускім рэвалюцыйным руху. Сябрамі Суполкі былі Вацлаў Леанардавіч Іваноўскі, Юры Леанардавіч Іваноўскі, Іваноўская (ініцыялаў не памятаю), Сталыгва (ініцыялаў не памятаю)¹⁶, Браніслаў Ігнатавіч Эпімах-Шыпіла, Уладыслаў Ігнатавіч Эпімах-Шыпіла, А. Трэпка, Бэніцэвіч (ініцыялаў не памятаю), Ф. Перапечка, А. Грыневіч, М. Сеўрук, Кляноўскі (ініцыялаў не памятаю), пазней з 1912 году Язэп Францавіч Сушынскі, Вінцук Шаўлоўскі, а іншых не памятаю. Суполка вяла сваю працу да самай Кастрычніцкай рэвалюцыі. Па зачынненні ўсіх прыватных тыпаграфій суполка сваё выдавецтва спыніла. (...) Фактычна пасля Кастрычніцкай рэвалюцыі — заглянула сонца і ў наша ваконца. Зараз у Савецкай Беларусі выдаецца сотні тысяч экзэмпляраў беларускіх кніг, сотні газет, дзесяткі журналаў. Выдаюцца зборнікі беларускіх песень, беларуская культура за годы Савецкай Улады пышна расцвіла. (...)

Публікуюцца паводле рукапісу, які захоўваецца ў Дзяржаўным літаратурным музеі Янкі Купалы: КП 1432, У 86.

Падрыхтоўка тэксту да друку, прадмова і заўвагі
Анатолія Сідарэвіча.

¹⁵ “Маладая Беларусь” была альманахам.

¹⁶ На ўвазе меўся Уладзіслаў Сталыгва.

**[ВОСПОМИНАНИЯ
О ПОСЛЕДНИХ МЕСЯЦАХ ЖИЗНИ
АЛЕКСАНДРА БУРБИСА]**

Увазе чытачоў прапануюцца ўспаміны Наталлі Бурбіс-Паповай пра апошнія месяцы жыцця яе мужа Аляксандра Бурбіса [8(20).10.1885–20.03.1922], аднаго з заснавальнікаў і лідэраў Беларускае Сацыялістычнае Грамады (БСГ).

Яго жыццё было так багатае на падзеі, за кароткі век ён зрабіў так шмат, што біяграма, напісаная гісторыкам сацыял-дэмакратычнага руху ў Беларусі Міхасём Бічом, і бібліяграфія занялі ў Энцыклапедыі гісторыі Беларусі (ЭГБ) ледзь не дзве старонкі. Рэкамендуючы кожнаму, хто хоча больш ведаць пра асобу А. Бурбіса, кіравацца гэтаю бібліяграфіяй, мусім адзначыць: з таго часу нашы веды пра яго ўзбагаціліся.

Па-першае, без купюр быў надрукаваны ліст Янкі Купалы да літаратуразнаўцы Льва Клейнбарта ад 21 верасня 1928 г.¹ З гэтага ліста цяпер кожны можа даведацца, што трэцярадны польскі паэт Ян Луцэвіч стаў беларускім паэтам Янкам Купалам пад уплывам беларускіх сацыялістаў Івана і Антона Луцкевічаў, Уладзіміра Самойлы, Сяргея Скандракова і... Бурбіса. Ад іх Луцэвіч атрымаў пісанья па-беларуску рэвалюцыйныя пракламацыі і кнігі Вінцэнта Дуніна-Марцінкевіча ды Францішка Багушэвіча — і ўсё яго "польское писание пошло насмарку".

У энцыклапедычнай біяграме М. Біч пісаў, што з пачатку 1906 г. Бурбіс "вёў агітацыю і арганізоўваў забастоўкі рабочых-сталяроў

¹ Купала Я. Поўны збор твораў. У 9 т.—Т. 9, кн. 1.—Мінск: Мастацкая літаратура, 1995.—С. 269, 271.

Мінска і с.-г. рабочых Навагрудскага пав[ета]”. З Вільні ў Мінск Бурбіс быў накіраваны дзеля таго, каб узначаліць Першы (Мінскі) краёвы камітэт БСГ замест братоў Луцкевічаў, якія вымушаныя былі перабрацца ў Вільню і весці там жыццё нелегалаў. Аб працы Бурбіса на партыйнай ніве ў Вільні і ў будучай сталіцы Беларусі можна прачытаць ва ўспамінах Антона Луцкевіча, якія змешчаны ў трох выданнях кнігі “Да гісторыі беларускага руху”, і яшчэ аднаго ветэрана Грамады — Фелікса Стацкевіча (Arche—Пачатак. — 2006. — № 9). Акрамя таго, у міжваенны час публікаваўся тэкст Ф. Стацкевіча “3 мінуўшчыны беларускага руху: Успаміны” (Беларускі Летапіс. — 1937. — №№ 6–9).

У сваіх успамінах Н. Бурбіс-Папова пісала, што яе муж гаварыў “убедительно, увлекательно”. Амаль тое ж чытаем у Ф. Стацкевіча, які прызнаваўся, што Бурбіс здзівіў яго “талантам прамойцы-агітатара”. “Бурбіс прамаўляў вельмі добра” — пісаў Стацкевіч. Мабыць, гэтае ўменне спрыяла росту аўтарытэту Мінскай арганізацыі БСГ. Стацкевіч быў перакананы, што ў 1906 г. Грамада была ў Мінску другою арганізацыяй пасля Бунда — Усеагульнага габрэйскага рабочага саюза ў Літве², Польшчы і Расіі. Бурбіс арганізаваў прафсаюз шавецкіх чаляднікаў, адзін з буйнейшых у Мінску, а таксама саюз цырульнікаў, які складаўся амаль выключна з габрэяў. Гэты саюз, пісаў Ф. Стацкевіч, далучыўся да Грамады. На пачатку 1907 г., ужо калі Бурбіса не было ў Мінску, адбылася забастоўка работнікаў цырульніяў. Як паведамляла 19 студзеня 1907 г. “Наша Ніва”, гаспадары цырульніяў “згадзіліся блізка на ўсе трэбаваньня сваіх работнікаў”. Газета адзначыла, што забастоўкаю “камандавала Беларуска-Сацыялістычная Грамада”. Гэты прафсаюз, можна думаць, трымаўся да сталыпінскага дзяржаўнага перавароту 3 чэрвеня 1907 г.

Бурбіса на пачатку 1907 г. не было ў Мінску таму, што яшчэ ў жніўні 1906 г. ён быў арыштаваны за арганізацыю аграрнай забастоўкі ў Наваградскім павеце. І калі Н. Бурбіс-Папова піша, што “с самых молодых лет” Бурбісу “пришлось много пережить в жизни, что, конечно, разрушительно влияло на его хрупкий организм”, то мела на ўвазе і яго зняволенне.

² Пад Літвою разумелася былое Вялікае Княства Літоўскае, у якім жылі габрэі-літвякі.

Кіраўнік Мінскай арганізацыі БСГ веў не толькі палітычную дзейнасць, займаўся не толькі арганізацыяй прафсаюзаў. У гісторыю беларускага сцэнічнага мастацтва ўвайшло Пятроўшчынскае прадстаўленне. Як напісаў у гісторык Віталь Скалабан, гэта было адно з першых прадстаўленняў на беларускай мове ў пачатку XX ст.³ З даступнай інфармацыі пра гэтае прадстаўленне можна зрабіць выснову, што кіраўнік І краёвага камітэта БСГ меў цесны кантакт з Я. Купалам, бо чытаў са сцэны яшчэ нідзе не публікаваныя вершы паэта. А даведаліся мы пра тое, што адбылося ў Пятроўшчыне (цяпер частка Мінска) з публікацыі былога старшыні БСГ, пісьменніка Язэпа Дылы⁴, які быў камісарам працы ў першым савецкім урадзе Беларусі, а таксама з успамінаў самога А. Бурбіса “Колькі слоў аб беларускім тэатры і хоры”, якія былі апублікаваны толькі ў 2010 годзе ў часопісе “Дзеяслоў” (№ 5)⁵.

Ва ўспамінах “Колькі слоў аб беларускім тэатры і хоры” А. Бурбіс пісаў, што ад 1906 да 1909 г. “не было новых спробаў, каб з’арганізаваць беларускі тэатр”. Такая спроба была ўчыненая пасля выхаду А. Бурбіса з вязніцы. Пра тое, як ствараліся хор і тэатральны калектывы, як 12 лютага 1910 беларусы наладзілі ў Вільні першую беларускую вечарыну з “тэатрам, хорам і танцамі на сцэне”, пра тое, як яны 22 лютага выступілі ў Вільні на этнаграфічным вечары, як быў заснаваны Беларускі музычна-драматычны гурток, як беларускія хор і тэатр з’явіліся ў Пецяярбургу, — пра ўсё гэта Бурбіс напісаў у сваіх успамінах, якія служаць каштоўнай крыніцай для гісторыкаў беларускага сцэнічнага мастацтва.

Адзін з пачынальнікаў беларускага руху XX ст., адзін з заснавальнікаў і кіраўнікоў Беларускае Сацыялістычнае Грамады, адзін з бацькоў беларускага тэатра, Бурбіс быў, як вядома, адным з заснавальнікаў эканамічнай геаграфіі Беларусі і адным першых гісторыкаў беларускага рэвалюцыйнага руху.

³ Энциклопедия литературы и искусства Беларуси. У 5 т. — Т. 4. — Минск: БелСЭ, 1986. — С. 434–435.

⁴ Кулеша Т. Беларускія спектаклі ў перыяд рэвалюцыі 1905 года // Літаратура і мастацтва. — 1957. — 18 снежня; Дыла Я. Творы. — Мастацкая літаратура, 1981. — С. 295–296.

⁵ Я. Дыла пры напісанні свайго тэксту выкарыстаў успаміны А. Бурбіса, якія захоўваліся ў яго асабістым архіве.

Пішучы пра Бурбісаў “Кароткі агляд беларускага нацыянальна-рэвалюцыйнага руху”, М. Біч у сваім артыкуле ў ЭГБ адзначыў, што яго аўтар “ніводным словам не абмовіўся” аб рашэннях Усебеларускага З’езду 1917 г. і яго разгоне більшавіцкімі ўладамі, пра абвяшчэнне БНР і зацятай барацьбе Паўночна-Заходняга абласнога камітэта Расійскай камуністычнай партыі (більшавікоў) супраць беларускага нацыянальнага руху, у тым ліку камуністычна-савецкага кірунку. Канстатацыя слушная, але трэба адзначыць і той факт, што ад асабістага архіву Бурбіса, наколькі вядома, засталіся толькі два аркушы машынапісу ягонага “Кароткага агляду...”⁶. Хто ведае, якія дакументы і тэксты самога Бурбіса захоўваліся ў тым архіве?

Пра дзейнасць А. Бурбіса ў 1919–1922 гг. можна прачытаць ва ўспамінах Ф. Стацкевіча і ў кнізе Зоі Калантай «Очерки истории дипломатической службы в Беларуси: судьбы и события: 1919 – 1930 е гг.» (Мінск: Беларусь, 2023). Тут абавязкова трэба адзначыць, што, беручы ўдзел у канфіскацыі маёнткаў тутэйшых памешчыкаў, Бурбіс дзейнічаў і як сацыяліст, і як беларус, бо ўладальнікамі маёнткаў былі, як правіла, людзі, якія не пачуваліся сынамі і грамадзянамі Беларусі, якія сваёю Бацькаўшчынай лічылі Польшчу.

Як можна бачыць з энцыклапедычнай бібліяграфіі, ранняя смерць Бурбіса не прайшла незаўважна. Пазней Алесь Жынкін выявіў у газеце “Савецкая Беларусь” за 24 сакавіка 1922 г. публікацыю пад загалоўкам “Прамова сябра Лёсіка”. Гэтую прамову былога старшыні Рады БНР над магілаю свайго таварыша А. Жынкін рэпублікаваў у кнізе: Лёсік Я. 1921–1930. Творы. (Мінск 2003). Змешчана яна таксама ў кнізе выбраныя твораў Я. Лёсіка (Мінск: Кнігазбор, 2019). Выяўлены быў таксама рукапіс біяграфы А. Бурбіса, якую напісаў Антон Луцкевіч. Гэты тэкст апублікаваны ў кнізе: Луцкевіч А. Выбраныя творы: праблемы культуры, літаратуры і мастацтва (Мінск: Кнігазор, 2006). Успаміны Н. Бурбіс-Паповай папаўняюць спіс апублікаваных тэкстаў, прысвечаных выдатнаму дзеячу беларускага руху.

Няма сумнення, што нашы веды пра Аляксандра Бурбіса будуць абагачацца. Так, нядаўна гісторык Аляксей Елісееў выявіў, што ў справах царскага дэпартаменту паліцыі Бурбіс праходзіць

⁶ НАРБ. — Ф. 325. — Воп. 1. — Адз. адз. захав. 7. — Арк. 2–3.

пад двайным прозвішчам: Бурбіс-Шымкунас. Падобна на тое, што даследчыкам давядзецца заглябіцца ў радавод чалавека, які няма-ла зрабіў дзеля станаўлення беларускае дзяржаўнасці.

16 апреля [19]22 года

г. Минск

Первый день праздника Пасхи — 2 часа дня. Чудный теплый день, масса гуляющей публики, на сквере — играет музыка. Всё по-праздничному настроено, но не всем одинаково на душе.

Скоро месяц как ушел в вечность Алек[сандр] Лавр[ентьевич], который еще за несколько дней до смерти, не сознавая, что он уже только «наш дорогой гость», спросил меня: «Калі будзе Пасха. Трэба будзе пафарбаваць як»⁷.

Ожидал он тепла, весны с нетерпением, чтобы уехать поскорей если не за границу, то хотя бы в санаторию возле Минска — [в] Смилови-чех или хотя бы в деревенскую хату, но поскорей на вольный воздух, на солнце, которое он так любил и которым ему так мало приходилось наслаждаться в продолжении всей его жизни.

Иной раз во время уже болезни он говорил мне: «А ведаеш, мне здаецца, што я ўжо больш ніколі не ўстану?!» Но я, конечно, старалась разубедить его, разогнать его мрачные мысли, что по видимому мне и удавалось, т. к. больной становился оживленнее и начинал рисовать план поездки.

Как-то еще в феврале месяце с. г. ночью (по ночам он уже стал сильнее кашлять) он мне сказал: «Праўду ты мне казала, трэба было мне раней лячыцца, а я цябе не паслухаў. Ну, нічога. Цяпер трэба будзе паехаць куды-небудзь палячыцца...»

Уговаривала, умоляла я Ал. Лав. оставить на некоторое время работу, службу и позаняться серьезно своим здоровьем, как раз год тому назад, в феврале месяце 21 г., когда он слег в постель при повышенной температуре и сильном кашле.

С трудом я его удержала в постели недели две, т. к. он рвался как можно скорее встать и идти работать.

В то время он был завед[ующим] отдела снабжения Наркомзема Бело-руссии и, несмотря на то, что считался больным, он не переставал фак-

⁷ У рукапісе *як*.

тически заниматься делами, т. е. каждый день, кроме завед. канцелярии, приходил на доклад, чуть ли не весь Наркомзем в буквальном смысле слова бывал у него за различными указаниями, распоряжениями... То же повторялось и теперь: Ал. Лавр. управлял Комиссариатом почти до последнего дня своей жизни, говоря: «Няма людзей, няма каму працаваць, катух зрабілі з Камісарыяту».

Насколько он был требователен не только к людям, но и к себе, свидетельствует тот факт, что, не желая отвлекать из Комисариата еще одного работника в лице моем, он долгое время не соглашался на мою неоднократную просьбу уволить меня от службы, чтобы я могла бы больше уделять ему времени как больному.

Это был исключительный человек, исключительный работник. Он олицетворял в себе одни только положительные качества в буквальном смысле слова, и в каждом человеке он старался находить все лучшее, но если приходилось ему разочаровываться в ком-нибудь, то несмотря на то, что он болел душой за того, который обманул его надежды, он-все таки старался оправдать его поступок каким-нибудь случайным, не зависящим от него обстоятельством. Старался высказать тому⁸ «свою обиду на него» и довести его до сознания худо сделанного, будь то человек, зависящий от него в служебном отношении, или просто знакомый.

Говорил он убедительно, увлекательно. Доктор М. совершенно правильно выразился: “Когда я приходил к Вам (а бывал он каждый день), я часто забывал, как говорится, зачем я пришел, слушая Ал. Лавр. Так интересно, увлекательно он умел говорить”.

Характером он обладал оригинальным: удивительно огромная сила воли, настойчивость и вместе с тем мягкость, нежность чувств, которые не найти подчас и в любой женщине. В последние полгода жизни в связи с болезнью нервность в нем стала возрастать, часто он раздражался, но в каждом таком случае старался как бы оправдать себя и извиниться за свой поступок, говоря: “Бедная ты мая, цяжка табе, я ведаю, але ж ты не абіджайся на мяне, ты ведаеш — я хворы; чакай, як папраўлюся трохі, паедзем куды-небудзь, адпачнеш тагды”.

Памятью обладал тоже удивительной, которая ему не изменила почти до последнего его вздоха. Так, когда он еще посещал Комиссариат, он знал, помнил как все запросы, сделанные Комисс[ариату], так и от-

⁸ Над гэтым словам упісана ему.

веты на них, в общем не было случая, чтобы он о чем-нибудь забыл. Недаром его называли “справочная книга”⁹. Но за дня три до смерти по ночам были случаи короткого забытья, вернее — потери сознания, хотя это было и не во сне. Так, однажды спросил меня: “А што зрабілі з тымі будаванымі дамамі? Што зробіць?” — действительно повторил фразу и смотрит не меня, ожидая ответа. Я отвечала ему, чтобы успокоить его, что когда поправишься, так узнаешь сам, что...

В последнюю неделю он чувствовал себя настолько слабее, что просил меня поменьше к нему пускать посетителей и не надолго, хотя накануне смерти вечером, когда пришел т. Игн[атовский] и Дыло, он захотел их видеть и просил Игн. передать тов. Червякову о каком-то деле.

Одной из причин, способствующей сильно ухудшению его здоровья, это были частые служебные поездки, где ему приходилось подолгу жить и работать в отвратительных условиях. Так, в [19]20-м году с декабря он прожил в Москве более 6 недель, куда ехал уже с кашлем. Пришлось жить в совершенно не отапливаемом помещении при 5–6о градусах мороза, где приходилось спать не раздеваясь, а уже чем он питался, так виден был результат того, как он выглядел по возвращению. Когда я задала ему вопрос, болел ли он за это время, какая была у него температура, т. к. он сильнее стал кашлять, он ответил совершенно спокойно, даже шутя: “Не ведаю, толькі ведаю, што ў памешканьні было зімна”. Очевидно, это время и было началом его серьезного заболевания, потому что с того времени кашель уже не прекращался.

Много еще отняли¹⁰ у него душевного спокойствия и здоровья это семейные нелады (я говорю о 1-м браке) и смерть сына — Юрочки, который, по выражению Ал. Лавр., был жертвою “той нескладной семейной жизни”.

А в общем, с самых молодых лет Ал. Лавр. пришлось много пережить в жизни, что, конечно, разрушительно влияло на его хрупкий организм. В последний год своей жизни он часто мне говорил: “Каб ты ведала, як усе мне надаела!”. Конечно, для меня это было тяжело слышать, и я как-то раз спросила его: “И я?!” — “Не, апроч цябе — усе, бо, ведаш, цяжка робіцца”.

⁹ Далее выкасавана: или названия «справочная книга».

¹⁰ У рукапісе: отняло.

Такая же фраза повторялась им часто в последнюю роковую неделю, когда он уже совсем тяжело дышал. Как бы вроде стона вырывался у него вздох. Я спрашивала его, что у него болит, ответ бывал такой: «Нічога, ведаеш, але як-то цяжко, няма чым дыхаць...».

В эту же “последнюю” неделю появилась маленькая отечность ног, затем на руках, в особенности на правой руке и ноге и в последствии темная краснота и паралич правой руки. Все это предвещало “скорое-недоброе”. Дыхание становилось затрудненным, пульс слабел, грелки, которыми обогревалось тело и ноги, переставали согревать все сильнее холодевшее тело.

Накануне смерти он также задал мне вопрос: “Чаго былі тутака красныя камандзіры?”. И повторил: “Красные камандзіры, вясковыя настаўнікі”¹¹.

Дорогой больной последние трое суток дышал только с помощью кислорода, и разрушение легких так шло молниеносно, что в роковой день 20-го марта с утра до 6 час. дня¹² было использовано 6 подушек с кислородом, но наконец и они перестали помогать угасающей жизни.

В роковой понедельник¹³ с ночи больной все слабел, пульс еле ощущался, температура сильно пала до 35,3° и еле поднялась днем до 36°.

Дорогой несчастный делался мертвенно холодным, но вместе с тем беспокойным, т. к. дыхание становилось затруднительным. Чаще и чаще приходилось прибегать к помощи кислорода, да и больной настоятельно требовал давать ему чаще кислород, говоря: “Давайте часцей, бо по-

¹¹ У справаздачы М. Байкова з пахавання А. Бурбіса чытаем: “Т[аварыш] Ігнатаўскі у сваей прамове адзначыў, што перад сьмерцю, калі нябожчык быў зусім бяз памяці, ён сказаў гэтакія словы: “вясковыя настаўнікі”, а пачакаўшы – “чырвоная армія”. Гэтыя словы з першага погляду могуць паказацца, што яны нічога асаблівага не азначаюць, але калі мы прааналізуем іх і возьмем пад увагу яго заўсёдную цяжкую працу, дык мы можам сьмела сказаць, што тав. Бурбіс заўсёды мысліў і меў на ўвазе, што галоўная зброя вызвалення працоўнага народу з прыгону капіталістаў і цемры — гэта Асьвета і Чырвоная Армія. Асьвета і Чырвоная Армія — гэта фундамент сацыялістычнай працы, без чаго працоўны народ ніколі ня зможа пабудаваць свайго шчасця. Гэта нябожчык добра разумеў, будучы яшчэ здаровым, за гэта ён змагаўся, з гэтымі словамі пайшоў і ў магілу” (*Вестник Народного Комиссариата Просвещения СССР*. — 1922. — Вып. 5–6. Май – июнь. — С.).

¹² Слова ўпісана замест выкасаванага вечера.

¹³ Г. зн. 20 сакавіка 1922 г.

тым будзе вам са мною дрэнна”. Что значили эти слова, он не пояснил, хотя я спросила его: “Чаму дрэнна?”.

Сестра все-таки хотела следовать предписанию врача, т. е. не давать часто дышать кислородом, тогда Ал. Лавр. сказал мне тихо: “Давай украдзем падыхаць”. Конечно, я не могла отказать ему в этом.

Подушки опорожнялись так быстро, [что] еле успевали отправлять для наполнения кислородом. Наконец положение делалось все тревожнее, сделался паралич правой руки, язык стал плохо действовать, дыхание совсем затруднено... Вызван был врач Л. (пользовал [нечытальна] его последние три дня). Одновременно с врачом вошли в комнату сотрудники Наркоминдела, случайно пришедшие навестить больного.

Все три последние месяца болезни, когда Ал. Лавр. был уже прикован к постели, я бессменно была при нем, хотя врачи не раз намекали ему, что нужно было бы взять кого-нибудь в помощь, но я, видя, что Ал. Лавр. не желает никого постороннего, не настаивала. Только уже за 2 дня до кончины я уступила настоятельным требованиям врача, и были назначены попеременно две сестры, хотя и при них Ал. Лавр. ни на минуту меня не отпускал, говоря: «Сядзь, пасідзі, не ухадзі». Часто, глядя на него, у меня набегали слезы. Видя это, он всегда мне говорил: «Не плач, мне цяжка відзець тваі слёзы, не будзь бабай...”.

Видя вошедших, Ал. Лавр. в последний раз уже прерывающимся голосом позвал меня, сказав: «Где моя жонка?». Я была возле него, наклонилась к нему. Он посмотрел на меня как бы прощающимся взглядом и впал в забытие.

Началась короткая агония, минут 10–15, но мне она показалась мучительно долгой. Последняя судорога — и его навек не стало с нами.

Слишком коротко мне выпало на долю пожить с дорогим Ал. Лав. такой разумной жизнью, какой он умел окружать и создать. Это была счастливая, но короткая страничка моей жизни. Это был чудный сон!

Публікуюцца паводле рукапісу, які захоўваецца ў Беларускаім дзяржаўным архіве-музеі літаратуры і мастацтва: Ф. 53. — Воп. 1. — Адз. захав. 353. — Арк. 1 – 8.

Падрыхтоўка да друку, прадмова і заўвагі Анатоля Сідарэвіча.

АГЛЯД ПУБЛІКАЦЫЙ

2022 г.

КНИГІ

Інстытут беларускай культуры: 1922–1928 гг. / У. Р. Гусакоў і інш.; рэдкал.: У. Р. Гусакоў і інш.; Нац. акад. навук Беларусі, Ін-т гісторыі. — Мінск: Беларуская навука, 2022. — 223 с.: іл.

Укладзенай у Інстытуце гісторыі Нацыянальнай акадэміі навук кнізе “Інстытут беларускай культуры: 1922–1928 гг.” варта было даць падзагаловак “Дакументы і матэрыялы”, бо змешчаныя ў гэтым выданні дакументы складаюць яе асноўны змест. У гэтым і адметнасць выдання, і яго каштоўнасць. Адметнасць і каштоўнасць выдання і ў тым, што пры публікацыі дакументаў захоўваюцца, як адзначана ва ўводзінах, стыль, моўныя ўласцівасці і навуковыя абароты, характэрныя для супрацоўнікаў Інбелкультуа”.

Радавод Інстытута беларускае культуры і Беларускай акадэміі навук (так яна называлася да 1934 г.) укладальнікі вядуць ад створанай 10 лютага 1921 г. Навукова-тэрміналагічнай камісіі. Праўда, у адпаведнай пастанове Народнага камісарыяту асветы ССРБ яна названа *Научной комиссией по составлению и обработке белорусской терминологии при Научно-литературном отделе Наркомпроса Белоруссии*. Ці не азначае гэта, што радавод ІБК і Акадэміі пачынаецца з гэтага аддзела НКА ССРБ? На жаль, у кнізе не названа дата стварэння гэтага структурнага падраздзялення.

З другога боку, мы маем магчымасць прачытаць у газеце “Савецкая Беларусь” за 25 студзеня 1921 г., што ў памяшканні Народнага камісарыяту асветы ССРБ адбыўся сход беларусаў — работнікаў асветы і культуры. На гэтым сходзе Сцяпан Некрашэвіч прачытаў “плян дзеяў маючаму быць Інстытуту беларускай культуры”. Для распрацоўкі плана працы дзеля заснавання ІБК на сходзе выбралі камісію на чале з Некрашэвічам.

Такім чынам, ідэя Інстытута беларускае нарадзілася да 25 студзеня 1921, але 10 лютага таго ж года з’вілася палажэнне аб Навуковай

камісіі пры Навукова-літаратурным аддзеле НКА ССРБ. Ідэя ж ІБК была рэалізавана амаль праз год — 30 студзеня 1922 г.

Артыкул “Інстытут беларускай культуры і развіццё айчыннай навукі”, які служыць своеасабліваю прадмоваю і ўтрымлівае агульны агляд дзейнасці ІБК, можа кагосьці задаволіць, а кагосьці не задаволіць, як і ўсе артыкулы такога жанру. Напрыклад, можа спытаць, чаму ў пераліку вучоных і асветнікаў, якія нарадзіліся і/або дзейнічалі на тэрыторыі Беларусі, якія працавалі за яе межамі, чамусьці адсутнічае імя Саламона Рысінскага, які першы назваў сябе беларусам (няхай і на лацінскай мове). Не трэба было б забываць і Ілью Капіевіча, які нямаў зрабіў для асветы Расіі і, праўдападобна, стаў аўтарам таго шрыфту, які назвалі “гражданкаю”, а некаторыя аўтары называюць “капіеўкаю”. Можна прад’явіць прэтэнзіі і да біяграмаў кіраўнікоў ІБК Сцяпана Некрашэвіча і Усевалада Ігнатоўскага. І да моўных збояў. Напрыклад, да гэтага сказу: “Сёння можна канстатаваць аб устойлівым развіцці беларускай навукі”. Пытанне: канстатуюць *аб чым* (месны склон) ці *што* (вінавальны склон)? Або такое: “Казімір Семяновіч “абгрунтаваў ідэю шматпрыступкавай ракеты”. Ці адэкватны пераклад на беларускую слова “многоступеньчатый”?

І ўсё ж варта адзначыць, што у асноўнай частцы кнігі (“Даследаванні Інстытута беларускай культуры”) маюцца раздзелы з інфарматыўнымі уводзінамі, дакументамі і матэрыяламі аб зробленым у галіне аграрных навук, антрапалогіі, археалогіі, біялогіі, географіі, геалогіі, гісторыі, краязнаўства, літаратуразнаўства, мастацтвазнаўства, медыцынскіх навук, мовазнаўства, фізікі і матэматыкі, этнаграфіі... У кнізе маецца інфармацыя аб бібліятэцы ІБК і працы бібліяграфічнай камісіі, а таксама аб выдавецтве. Не менш важна і тое, што маецца інфармацыя пра людзей, якія працавалі ў розных структурных падраздзяленнях Інбелкульта і супрацоўнічалі з ІБК.

Інстытут беларускае культуры пакінуў глыбокі след у гісторыі нашай краіны. Можна спадзявацца, што з часам з’явіцца дапоўненае, багацейшае на дакументы і матэрыялы выданне гэтае кнігі.

Новы Запавет і Псалмы / пер. Л. Дзекуць-Малея і А. Луцкевіча; рэдакцыя 2021 г. — Мінск: Саюз евангельскіх хрысціян-баптыстаў у Рэспубліцы Беларусь, 2022. — 381 с.

Паводле Іоана Сьвятое Эвангелье. — Брэст: [б.в., 2022?] — 51, [13] с.

У 1931 г. пад эгідай Брытанскага і Замежнага Біблійнага Таварыства баптысцкае выдэцтва «Компас» (Лодзь) выпусціла ў свет асобнаю кнігаю ўвесь Новы Запавет і Псальмы ў перакладзе на сучасную беларускую мову. Другое, трэцяе і чацвёртае выданні гэтага перакладу выйшлі ў 1948, 1985 і 1991 гг. І вось, у 2022 г. пры дапамозе Усходнееўрапейскай місіі Новы Запавет і Псальмы ў перакладзе Лукаша Дзекуць-Малея і Антона Луцкевіча надрукаваны пяты раз.

Выданне прысвечана “100-годдзю пачатку служэння пастара Лукаша Дзекуць-Малея ў Брэсце (1921) і 90-годдзю выдання першага перакладу Новага Запавету і Псальмаў на сучасную беларускую мову”.

У сціслай, але змястоўнай прадмове да пятага выдання выкладзена гісторыя першага выдання Новага Запавету, агаворана, што да перакладу Псальмаў пэўнае дачыненне мела Аўгуста Розэнбэрг, і адзначана, што праца Л. Дзекуць-Малея і А. Луцкевіча дала штуршок новым перакладаў Новага Запавету на беларускую мову.

ЧАСОПІСЫ, ГАДАВІКІ, ЗБОРНІКІ

Багдановіч І. Мастацкі сімвалізм асэнсавання нацыянальнага быцця ў паэтычным зборніку Якуба Коласа “Водгулле”: да 100-годдзя выдання кнігі // Каласавіны: Матэрыялы XXXVI навуковай канферэнцыі, прысвечанай 140-годдзю з дня нараджэння народнага паэта Беларусі Якуба Коласа (Мінск, 4 лістапада 2022 г.). — Мінск: ІВЦ Мінфіна, 2022. — С. 7–15.

Трафімчык А. Водгулле душы паэта [рэц. на кн.: Колас Я. Водгулле: Кніга першая. — Менск: Беларускае коопэрацыйна-выдавецкае таварыства “Адраджэньне”, 1922. Факсімільнае выданне: Мінск: ПВУП “Белстан”, 2021] // Полымя. — 2022. — С. 133–137.

Кніга паэзіі Якуба Коласа “Водгулле” выйшла ў свет у 1922 годзе, калі ў ССРБ паэтам яшчэ можна было выказаць свае пачуцці і думкі, калі ў выдавецтвах яшчэ не верхаходзілі палітрэдактары і не

на ўсю моц разгулялася бальшавіцкая цэнзура. (У тым самым годзе выйшлі кнігі яшчэ трох нашаніўцаў — “Спадчына” Янкі Купалы, “Пад родным небам” Змітрака Бядулі і “Песьні працы і змаганьня” Цішкі Гартнага.)

Ірына Багдановіч спыняецца на пытанні: як жа быў успрыняты зборнік “Водгульле” літаратурнаю крытыкай? Яна вылучае рэцэнзіі на гэтую кнігу Тамаша Грыба (Чэчаславакія) і Паўла Любецкага (СССР). І паведамляе, што абодва крытыкі былі не ў захапленні ад прачытанага і станюўча адзначылі верш “Беларускаму люду” (Грыб пахваліў яшчэ і верш “Покліч”).

Далей І. Багдановіч піша: “Адно з найглыбейшых ацэнак Коласаваму зборніку ўжо ў пасляваенны час даў Антон Адамовіч”. Тут можна было б спытацца: а хто яшчэ, акрамя Ант. Адамовіча, глыбока ўчытваўся ў апублікаванае ў “Водгульлі”? І звярнуць увагу на тое, што аўтар артыкула выпусціла з поля зроку Заходнюю Беларусь. Там таксама былі крытыкі, якія не абышлі ўвагаю Коласаў зборнік. Гэта перш-наперш Антон Луцкевіч.

У 1923 г. Луцкевіч апублікаваў у зборніку “Заходняя Беларусь” артыкул “На новых шляхах” (1923)¹, у якім ён разглядаў творчасць паэтаў новае генерацыі (Уладзіміра Дубоўкі, Міхася Чарота, Леапольда Родзевіча і Уладзіміра Жылкі), але немалую частку першага раздзела артыкула Луцкевіч прысвяціў Якубу Коласу, зборніку “Водгульле”. Луцкевіч з уласцівым яму сацыялагічным і, калі заўгодна, цывілізацыйнам падыходам да літаратуры пісаў, што “ад сялянскае лірыкі Колас дайшоў да настрояў сучаснага нэрвовага, з незвычайна зложанай псыхічнай арганізацыяй, “цывілізаванага” эўрапейца”. Крытык канстатаваў, што “ад народнага пяснярства Колас даходзіць да імпрэсіянізму”. У гэтай сувязі ён адзначаў вершы “Цені-страхі” і “Звон шыбаў”. Луцкевіч паказвае, што Колас сваё, народнае прапускае (праўда, у меншай меры, чым Янка Купала і Максім Багдановіч) “праз нівелюючую прызму агульнаэўрапейскае цывілізацыі”. Гэтыя паэты праз рамантызм, рэалізм “разам з усей эўрапейскай паэзіяй даходзяць урэшце да тых новых кірункаў, якія маюць агульнае імя “нэарамантызму”: да сымбалізму, мадэрнізму і г. д.”.

¹ Гэты і іншыя артыкулы А. Луцкевіча, якія згадваюцца ў дадзеным тэкście, змешчаны ў кнізе: Луцкевіч А. Выбраныя творы: праблемы культуры, літаратуры і мастацтва.—Мінск: Кнігазбор, 2006.

Як бачым, не адмаўляючы, што творам Коласа ўласцівы мастацкі сімвалізм, Луцкевіч звяртае ўвагу і на імпрэсіянізм, які выявіўся ў новых творах паэта. А далей наступае час футурызму, але “старыя паэты” ў сваім развіцці затрымліваюцца на неарамантызме. Новы кірунак, лічыў Луцкевіч, уласцівы маладым (“наймалодшым”) парнаснікам. І другі раздзел артыкула “На новых шляхах” прысвячае творчасці Дубоўкі, Чарота, Родзевіча і Жылкі.

Вершы “Беларускаму люду” і “Покліч” адзначыў пад псеўданімам Dryhwicz праўдападобна айцец Уладзіслаў Талочка. Артыкул “Nowe momenty w psychice narodu białoruskiego” (“Новыя моманты ў псіхіцы беларускага народу”) змешчаны ў 16-м і 17-м нумарах газеты “Przegląd Wileński” за 1924 год. На гэты артыкул адгукнуўся А. Луцкевіч артыкулам “Народ сам сабой”.

Згадаўшы Коласаў імпрэсіянізм, Луцкевіч у сваёй працы “Галоўныя кірункі ў беларускай паэзіі” зрабіў агаворку: “Але гэта хутка мінае, не пакідаючы глыбейшых слядоў”.

Больш уважліва разглядае і больш шчодро Луцкевіч цытуе Коласавы вершы з “Водгульля” ў артыкуле “Крытычныя момэнты ў жыцці Купалы і Коласа — паводле іх твораў” (1932).

“Крытычны момэнт у жыцці і творчасці Коласа прыпадае на 1921 г.”, — піша крытык. Паэт, жывучы ў Курскай губерні, “тужыў па родным краю, летуцеў аб павароце да яго” (тут Луцкевіч цытуе верш “На чужыне”). І вось паэт вяртаецца на Бацькаўшчыну. І “першае ўражанне ад усяго, што адкрывалася перад вачыма паэты, — радаснае, здаволене”, — адзначае Луцкевіч і цытуе верш “У палёх Беларусі”. І тут жа крытык робіць агаворку: “радаснае, здаволене” ўражанне было “толькі напачатку”. “Гэта йшчэ тое, што Колас сабе прадстаўляў, як *павінна быць*. Запраўднасць — пасля глыбейшага пазнання яе — аказваецца нейкай іншай”. І Луцкевіч звяртаецца да верша “Родныя малюнкi” ды вылучае курсівам у ім два радкі: “*Кавалі другія, / А ланцуг той самы*”. Адсюль і цені-страхі.

Цікава, як Луцкевіч тлумачыць прыроду такіх вершаў, як “Беларускаму люду” і “Покліч”, часовасць імпрэсіянізму ў Коласавай творчасці Коласа і тое, што паэт не паддаўся “дзіўнаму, хварабліванаэравому настрою, выкліканаму “новым выразам” вёскі”, адкінуў “усе сумлівы, усю трывогу, усю няпэўнасць”.

Магчыма, не лішнім будзе згадаць, што Луцкевіч вылучыў Коласава “Водгулье” разам Купалавай “Спадчынай”, калі ў 1924 г. пісаў для газе-

ты “Змаганьне” артыкул “Наш культурны рост”. Не забыў ён пра “Водгульле” і калі пісаў да 30-годзьдзя творчае дзейнасці Якуба Коласа для часопіса “Калосьсе” артыкул “На пройдзеным шляху”.

Усё гэта важна нагадаць, бо вось Анатоль Трафімчык палічыў патрэбным адгукнуцца на факсімільнае выданне “Водгульля”, прымеркаванае да 100 годдзя выхаду зборніка ў свет. Ён піша, што заўважаны і станю́ча ацэнены крытыкамі верш “Беларускаму люду” стаў падставаю для замоўчвання ў БССР зборніка “Водгульле” ў цэлым, і звяртае ўвагу на алегарычны верш “Дубы”, які пры жыцці аўтара друкавалі яшчэ адзін раз у 1928 г., дый тое ў скарачаным варыянце. Звяртае ён увагу і на верш “Родныя малюнкi” з яго радкамі пра кавалёў і ланцуг. Крытык лічыць патрэбным адзначыць, што апошні, фінальны верш у зборніку “Водгульле” — “Беларускаму люду” — з’яўляецца быццам заключным словам аўтара.

Сам зборнік “Водгульле” не пацярпеў, піша А. Трафімчык, але пазней, калі пачалася бальшавіцкая кампанія супраць так званае нацдэмаўшчыны, ён паставіў аўтара “ў экзістэнцыяльна-пагранічную сітуацыю”. Коласу давялося вонкава прыняць новыя ўмовы бытавання і прыстасоўвацца да новае паэтыкі. Але ўнутрана Колас, лічыць А. Трафімчык, не адцураўся ад свайго “творчага дзіцяці”. У гэтай сувязі ён звяртае ўвагу чытачоў на Коласаў верш “3 мінулага” (1933), які не публікаваўся ў савецкі час.

Відавочна, што гісторыі і зместу зборніка “Водгульле”, паасобных твораў, змешчаных у ім, значэнню гэтага зборніка ў біяграфіі Якуба Коласа варта было прысвяціць адмысловую канферэнцыю, як гэта, напрыклад, спрабаваў зрабіць Дзяржаўны літаратурны музей Янкі Купалы да 100-годдзя зборніка “Спадчына”.

Бухарин М.Д. “Да хранит Вас Господь и даст много сил для научной работы: А.В. Флоровский и белорусская виленская славистика второй половины 1930-х гг. // Журнал Белорусского государственного университета. История. — 2022. — № 1. — С. 29–20.

Усходазнаўца, індолаг, правадзейны член Расійскай акадэміі навук Міхаіл Бухарын звярнуўся да навуковай спадчыны расійскага славіста Антонія Флароўскага. У архіве РАН, у фондзе Флароўскага, гісторык

выявіў лісты, пісаныя Антонам Луцкевічам, Уладзімірам Самойлам, Хведарам Ільяшэвічам і а. Уладзіславам Талочкам у 1935–1938 гг. З тае прычыны, што ўсе беларускія карэспандэнты Флароўскага займаліся альбарутэнікай, М. Бухарын называе іх славістамі.

У дадатку да артыкула М. Бухарын публікуе і каментуе 14 лістоў беларускіх віленскіх славістаў да А. Флароўскага: сем лістоў А. Луцкевіча, чатыры — а. Уладзіслава Талочкі, два — Хв. Ільяшэвіча і адзін У. Самойлы.

Аўтар адзначае, што ў 1939 г. перапіска беларускіх віленскіх славістаў з Флароўскім спынілася. Пасля Другое сусветнае вайны вучоны меў кантакты са славістамі, якія жылі ў БССР і на эміграцыі. Пра гэта сведчыць яго перапіска з дырэктарам Інстытута мовазнаўства АН БССР Міхаілам Суднікам і страшынёю Беларускага інстытута навукі й мастацтва ў Нью-Ёрку Вітаўтам Тумашам.

Глагоўская А. Антон Неканда-Трэпка — эвангелік, паяднаны з беларускасцю // Евангельская Царква Беларусі: гісторыя і сучаснасць. — Вып. 5 (да 100-годдзя Вялікага Евангельскага прабуджэння ў Брэсце і 90-годдзя выдання беларускага перакладу Новага Запавету і Псальмаў: зборнік матэрыялаў Міжнароднай навукова-практычнай канферэнцыі (Мінск, 4 снежня, 2021 г.) / уклад. А. І. Бокун, А. У. Унучак, Ю. А. Бачышча. — Мінск: Пазітыў-цэнтр, 2022. — С.168–195.

Пра Антона Люцыяна Неканду-Трэпку можна сказаць, што ён не належаў да першага шэрагу беларускіх дзеячаў 1902–1939 гг., але ён быў сярод сярод тых, быў пачынальнікам арганізаванага беларускага палітычнага і культурніцкага руху XX ст. Цікаvasць да яго асобы пачала праяўляцца ў пачатку XXI стагоддзя. Гэта знайшло свой выраз у публікацыі ўспамінаў Ванды Дзяржынскай, роднае сястры А. Л. Неканды-Трэпкі, якая выйшла замуж за стрыечнага брата славутага Фелікса Дзяржынскага, у беластоцкім “Czasopisie” (2006, №№ 7/8–12). Публікацыі папярэднічала грунтоўная прадмова Гелены Казлоўскай (Алены Глагоўскай) “Ja umierać nie chę (O Janie Niesłuchowskim (Janku Łuczynie) z okazji 155. rocznicy urodzin)”. У 2009 г. Марына Запартыка апублікавала ўспаміны В. Дзярынскай у перакладзе на белару-

скую ў зборніку “...Пачуць, як лёсу валяцца мury: Памяці Генадзя Кісялёва” (Мінск: Лімарыус), а праз год быў апублікаваны нарыс Ганны Запартыкі “Антон Люцыян Неканда-Трэпка: Старонкі жыцця” (Асоба і час: беларускі біяграфічны альманах.—Вып. 3.—Мінск: Лімарыус, 2010. — С. 128–136).

Як відаць, А. Глагоўская, не спыніла вывучэнне жыццёвага шляху А. Л. Неканды-Трэпкі.

У новай публікацыі даследчыца даволі падрабязна знаёміць чытачоў з метрычнымі дадзенымі А. Трэпкі, бо існавала некалькі версій адносна даты яго нараджэння і смерці, знаёміць з продкамі і нашчадкамі гэтага дзеяча, а таксама паказвае, як і ў “Czasopisie”, матрыманіяльныя сувязі Трэпкаў і Неслухоўскіх.

Па бацькоўскай лініі А. Л. Трэпка — паляк. Дзеяч беларускай паваннай эміграцыі Леанід Галяк пісаў, што Трэпкі—стары шляхецкі род і што прыстаўка *Неканда* паходзіць ад лацінскага слова *pecere* (забіваць), бо ў 1079 г. далёкі продак А. Л. Неканды-Трэпкі, прыхільнік караля, браў удзел у забойстве кракаўскага біскупа. Тут Л. Галяк, пэўна, памыліўся. Лінгвіст Мікола Раманоўскі лічыць, што правільна трэба пісаць *pecare*. Ад гэтага слова ўтвораны дзеепрыметнік будучага часу (герундыў) *pecanda* (той, які мае быць забіты).

Аб родзе Некандаў-Трэпкаў гербу Тапор у Польшчы напісана кніга.

Што ж тычыцца Антона Люцыяна Трэпкі, дык яго дзедам быў Ян Караль Трэпка. У Яна Караля нарадзіўся сын Станіслаў Францішак, бацька А.Л. Трэпкі. Станіслаў Францішак пераехаў у Менск. Працаваў у губернскім цэнтры хатнім настаўнікам, слесарам, памочнікам машыніста на Лібава-Роменскай чыгунцы. Кватэру ён наймаў у доме Люцыяна і Антаніны Неслухоўскіх па Юраўскай вуліцы, 23. Сынам домаўладальнікаў быў Ян Неслухоўскі, які ўвайшоў у гісторыю Беларусі і беларускае літаратуры як Янка Лучына. Станіслаў Францішак ажаніўся з яго сястрою Антанінаю. Такім чынам, Антон Люцыян Трэпка — пляменнік Янкі Лучыны.

Не мінае А. Глагоўская і сюжэт з Жацеравам (цяпер у Стабцоўскім раёне), якое Л. Неслухоўскі арандаваў у Радзівілаў. У Жацераве, можна прачытаць, Антон Люцыян пазнаёміўся з беларускім народам і палюбіў яго. Неабходна зацеміць таксама, што вуліца Юраўская пралягала ў старым Менску паміж Захар’еўскай і Хрышчэнскай (сучаснымі пра-

спектам Незалежнасці і вуліцай Інтэрнацыянальнай), а дом 23, у якім жылі Неслухоўскія і Трэпкі, знаходзіўся недалёка ад дома 27 па вуліцы Хрышчэнскай, у якім жыла сям’я Луцкевічаў. У сваіх успамінах Ванда Дзяржынская за тое, што яе брат Антон Люцыян навярнуўся “ў чужую веру”, з паляка ператварыўся ў беларуса, вінаватымі лічыла маладзейшых за яго Івана ды Антона Луцкевічаў. Немалаважна і тое, што выпускнік Мінскай мужчынскай гімназіі А.Л. Неканда-Трэпка вучыўся ў Тэхналагічным інстытуце ў Пецярбургу адначасова з Вацлавам Іваноўскім. Раней (у 2001-м) А. Глагоўская пісала, што А. Л. Неканда-Трэпка дапамог свайму дзядзьку, Я. Лучыну, “хаця пасля смерці”, выпусціць 1903 г. “кніжачку беларускіх вершаў”. І дапамог у супрацоўніцтве з В. Іваноўскім. Зборнічак “Вязанка” быў у ліку першых выданняў, з якіх пачалася беларуская выдавецкая справа XX і XXI стагоддзя.

А. Глагоўская паведамляе, што жонкаю А. Л. Неканды-Трэпкі стала Юлія Яноўская, дачка менскага доктара Рышарда (Рычарда) Яноўскага. Яна даводзілася роднаю сястрою яшчэ адной дачцэ лекара — Казіміры Яноўскай (?–20.10.1951; партыйная мянушка ў Беларускай Сацыялістычнай Грамадзе — Параска). Мужам Казіміры Яноўскай быў сябар БСГ Сяргей Скандракоў, які стане пазней прафесарам.

Калі адбыўся кастрычніцкі пераварот 1917 г., А. Л. Неканда-Трэпка быў сярод тых беларускіх сацыялістаў, якія спрабавалі супрацоўнічаць з бальшавікамі. Як вядома, у канцы 1918 г. Мінскі настаўніцкі інстытут быў ператвораны ў Мінскі беларускі педагагічны інстытут. У гэтай установе і працаваў Неканда-Трэпка. Даследчыца паведамляе, што ён з’яўляўся таксама сябрам калегіі Камісарыяту асветы Савецкай Беларусі, аднак 23 сакавіка 1919 г. бальшавікі яго арыштавалі. У няволі ён прабыў да 4 студзеня 1920 г., а 1 сакавіка 1920 таго ж года стаў дырэктарам педагагічнага інстытута. Уваходзіў ён і ў прэзідыум Часовага Беларускага нацыянальнага камітэта.

Калі ў ліпені 1920 г. Чырвоная армія рушыла на Менск, А. Л. Неканда-Трэпка з роднага горада падаўся ў Вільню. Тут ён працаваў настаўнікам фізікі і матэматыкі ў Віленскай беларускай гімназіі, быў адзін час дырэктарам гэтае ўстановы. Выкладаў ён і ў Віленскай тэхнічнай школе. Пабеларуску напісаў тры школьныя падручнікі фізікі. Працаваў таксама ў Таварыстве беларускае школы. Калі бальшавіцкая агентура выключыла

яго разам з А. Луцкевічам ды іншымі з ТБШ за тое, што яны выступілі супраць палітызацыі таварыства, ён стаў адным з заснавальнікаў Таварыства беларускай асветы. Працаваў ён і ў Беларускам навуковым таварыстве.

Беларускім дзеячам у Вільні была добра вядомая “гарбатка ў інжынера Трэпкі”. Гэта былі нефармальныя сустрэчы дзеячаў беларускае культуры розных палітычных поглядаў. Калі ў верасні 1939 г. у Вільню прыйшла Чырвоная армія, гэтыя сустрэчы сталі немагчымыя. У кастрычніку 1939 г. А. Л. Неканду-Трэпку арыштавалі і адправілі ў турму на Лукішках...

Хочацца думаць, што некалі нашы гісторыкі пазнаёмяцца са следчай і нагляднаю справамi А. Л. Неканды-Трэпкі, якія павінны захоўвацца па месцы яго арышту — у Вільні, у Асобым архіве Літвы.

Трэба азначыць і такі факт: А. Л. Неканда-Трэпка па маці быў стрыечным братам вядомага пілсудчыка, віленскага ваяводы (1926–1931), а з 1939 г. прэзідэнта Польскае Рэспублікі на эміграцыі Уладзіслава Рачкевіча. Гэтае сваяцтва не ўратавала настаўніка Неканду-Трэпку ад звальнення з працы ў Віленскай беларускай гімназіі.

Йоцюс В. А. Перасяленне працоўных рэсурсаў з БССР напярэдадні Вялікай Айчыннай вайны // Беларускі гістарычны часопіс. — 2022. — № 5. — С. 9–23.

У артыкуле не паказана, чаму БССР (без Заходняе Беларусі) была ў міжваенны перыяд “адным з асноўных рэгіёнаў “выхаду” перасяленцаў”. Ці не назіралася ў рэспубліцы вядомае ў навуцы аграрнае перанасяленне, якое тлумачыцца перш-наперш не высокай нараджальнасцю і даўгалеццем жыхароў краіны, а слабаразвітасцю сектараў прамысловай вытворчасці і паслуг, якія ў сваю чаргу тлумачыцца нізкім жыццёвым узроўнем насельніцтва і, адпаведна, попытам. Калі б аўтар напісаў, што ў БССР назіралася аграрнае перанасяленне і што БССР яшчэ не была дастаткова індустрыялізавана і урбанізавана, ён даў бы больш-менш вычарпальны адказ на пытанні: чаму ў БССР зноў, як і да 1917 г. узнікла аграрнае перанасяленне, чаму беларусы зноў, як да 1917 г., перасяляліся ў Сібір і на Далёкі Усход, а потым у Карэлію.

Было б зразумела, што індустрыялізацыя і урбанізацыя БССР² не пры- вяла да ліквідацыі балячак, уласцівых даіндустрыяльнаму грамадству.

Аўтар цытуе майскую (1939 г.) пастанову ЦК УсеКП(б) і СНК СССР. З гэтай цытаты мы даведваемся, што ЦК бальшавіцкай партыі (урад у СССР адыгрываў дапаможную ролю) устанавіў жорсткае правіла: грамадскія землі не могуць скарачацца.

Тут гожа задаць пытанне: а ці былі ў СССР грамадскія землі? Якой грамадзе (абшчыне, камуне, калгасу) належаў хоць лапiк зямлі? Зямля ў СССР была нацыяналізаваная, а дакладней этатызаваная і распараджалася ёю дзяржава, а дакладней партыя, а яшчэ дакладней — партакратыя, якая прысвоiла функцыі органаў дзяржаўнага кіравання. Зямля перадавалася калгасам нібыта ў вечнае *карыстанне*, а не ва ўласнасць, і калгасы з’яўляліся, такім чынам, арандатарамі дзяржаўнае зямлі, за што мусiлі ў абавязковым (планавым і звышпланавым) парадку пастаўляць дзяржаве сваю прадукцыю па ўстаноўленых дзяржаваю цэнах. У любы момант дзяржава магла зрабіць з калгаса дзяржаўную гаспадарку, аддаць калгасную зямлю пад прамысловы ці гандлёвы аб’ект, вайскавай частцы і г. д.

З тае прычыны, што iснавала ўстаноўленая партакратыйй цвёрдая норма перадачы зямельных участкаў у карыстанне хатнім гаспадаркам, малазямельныя калгасы не мелі магчымасці надзяліць належнымі прысудзiбнымі ўчасткамі новапаўсталыя хатнія гаспадаркі.

Такім чынам, аграрнае перанасяленне выклікана як недастатковымі тэмпамі індустрыялізацыі і урбанізацыі БССР, недастатковаю развітасцю сферы паслуг, так і штучна створанымі ўладаю праблемамі з землекарыстаннем. І ЦК бальшавіцкай партыі бачыў вырашэнне праблемы ў перасяленні беларускіх сялян у так званыя шматзямельныя раёны (як убачым, у асобным рэгіёнах шматзямельнасць узнікла ў выніку дзеянняў уладаў, а не натуральным чынам).

Паўстае першае пытанне: ці было iншае выйсце з такое сітуацыі? Было. Гэта індустрыялізацыя рэспублікі, урбанізацыя, але ў БССР

² Аўтар чамусьці ўжывае тэрмін “сацыялістычная мадэрнізацыя”, хоць бальшавікі аддавалі перавагу тэрміну “сацыялістычная рэканструкцыя”, выпускалі ў 1930-х штотомсячнік «Социалистическая реконструкция сельского хозяйства», а ў 1939 і 1940 гг. выдалі два ёмістыя тамы “Социалистическая реконструкция народного хозяйства СССР”, у якім на ўсе лады распісвалі свае дасягненні ў Расіі; тамы пра дасягненні ў iншых саюзных рэспубліках выпускаць не паспелі)

не былі выяўлены карысныя выкапні, патрэбныя для развіцця цяжкае прамысловасці (у СССР, як вядома, аддавалася перавага развіццю вытворчасці сродкаў вытворчасці, так званае групы А). Па-другое, аб'яднанне дробных калгасаў у буйнейшыя гаспадаркі (не ва ўсіх жа калгасах было малазямелле). Па-трэцяе, спыненне нерацыянальнай аграрнай палітыкі. Як вядома, праблему малазямелля ў асобных мясцовасцях абвастрала масавае ссяленне з хутароў, якое праводзілася ў той час па ўсёй БССР. Загаспадараная зямля хутаран, асабліва ў аддаленай ад вёсак лясной мясцовасці, часта пераходзіла ў дзяржаўны лясны фонд, зарастала лесам.

Паўстае яшчэ не адно пытанне.

З якога часу маланаселеным стаў Далёкі Усход? Дзе падзеліся 30442 карэйскія хатнія гаспадаркі і больш за 170 тысяч жыхароў гэтага рэгіёна?³

Што сталася з кітайскай дыяспарай, якая ў 1937 г. налічвала на Далёкім Усходзе, паводле афіцыйных звестак, без малога 13 тыс. чалавек?⁴

Як так здарылася, што маланаселенаю стала Карэлія, мясцовасць, якая з прычыны блізкасці да Пецярбруга была даволі густа заселеная яшчэ ў царскі час? Чаму раптам спатрэбілася усклаці на БССР абавязак пастаўляць бульбу Ленінграду і Балтыйскаму флоту? Што здарылася з мясцовым (інгерманландскім і карэльскім) сялянствам? Натуральным чынам арыентаванае на задавальненне патрэб вялікага горада, сялянства гэтага рэгіёна добра забяспечвала Пецярбург/Петраград/Ленінград бульбаю, гароднінай і мясам і жыло даволі заможна. І вось, карэльскай вёсцы спатрэбілася беларускія рабочыя рукі.

Калі забягаць наперад, дык беларусаў, якія ў 1940–1941 гг. перасяліліся ў Карэла-Фінскую ССР, чакаў жахлівы лёс. 25 чэрвеня 1941 г., ужо калі на Мінск, Ленінград і Кіеў ішло нямецкае войска, Савецкі Саюз абвясціў Фінляндыі вайну. Чырвоная армія мусіла адступіць на лінію Анега–Свір–Ладага. У свае дамоўкі вярнуліся карэлы і фіны, якія да і ў час Зімнай вайны 1939–1940 г. сталі ўцекачамі. Беларусы, якія жылі ў іх дамах, апынуліся ў лагерах.

Вельмі спрэчным з'яўляецца тэзіс пра тое, што “перасяленцы, ствараючы новыя гаспадаркі, уводзілі ў эканамічны абарот новыя тэрыторыі”.

³ Звесткі ўзятыя з Вікіпедыі.

⁴ Звесткі ўзятыя з Вікіпедыі.

Перасяленцы (не толькі з БССР) у Карэла-Фінскай ССР і на Далёкім Усходзе аднаўлялі гаспадарчую дзейнасць на тэрыторыях, якія мусілі пакінуць ранейшыя гаспадары і работнікі. Да таго ж ім яшчэ трэба было вучыцца новым метадам гаспадарання ў новых прыродна-кліматычных умовах.

Перасяленцы наўрад ці змаглі цалкам (і колькасна, і якасна) замяніць тых гаспадароў і работнікаў, якія мусілі пакінуць Далёкі Усход і Карэлію.

Аўтар паказвае, колькі сем'яў сталі перасяленчымі у кожнай з пяці абласцей усходняй часткі БССР (на заходнюю частку план не распаўсюджваўся). І канстатуе, што агітацыйна-тлумачальная праца, якую вялі мясцовыя органы ўлады “не мела асаблівага поспеху”. План аграрнага перасялення выкананы не быў. Мала таго, назіралася вяртанне перасяленцаў на радзіму. Аўтар называе прычыны гэтае з'явы і піша, што зафіксаваны выпадкі масавага (да 62,5%) вяртання перасяленцаў з шэрагу раёнаў Карэла-Фінскай ССР у Беларусь. Нямала перасяленцаў замест таго, каб працаваць на зямлі, пераходзілі на новым месцы на працу ў прамысловасць.

Акрамя работнікаў на зямлі, кіраўніцтву СССР патрабаваліся работнікі ў здабываючай і апрацоўчай прамысловасці. Аднак і тут план вярбоўкі не выконваўся. Супраць вярбоўшчыкаў былі кіраўнікі калгасаў, піша аўтар. Асабліва яны былі супраць таго, каб з калгасаў зманьвалі кваліфікаваных работнікаў. Акрамя таго, назіралася канкурэнцыя паміж вярбоўшчыкамі з розных галіновых народных камісарыятаў СССР.

Самае ж важнае напісана ў апошніх радках артыкула Віталія Йоцюса. Не ўдакладняючы, ці ўлічаны сяляне, высланыя з БССР у працэсе калектывізацыі, аўтар паведамляе: “Усяго ў 1920-х — пачатку 1940-х гг. з БССР перасялілася каля 270 тыс. чалавек у рамках сельскагаспадарчага перасялення і больш за 750 тыс. — прамысловага”. Ёсць над чым падумаць.

БІБЛІЯГРАФІЯ

2021 г.

Данилович В. Воссоединение Западной Беларуси с БССР — акт исторической справедливости // Беларускі музей. — 2021. — № 3. — С. 8–12.

Даркович А.Л. Города Западной Беларуси в 1920–1930-е гг.: роль и функции в социально-экономической жизни и культурной жизни региона // Веснік Брэсцкага ўніверсітэта. Серыя 2. Гісторыя. Эканоміка. Права. — 2021. — № 2. — С. 13–17.

Даркович А.Л. Городское самоуправление в Западной Беларуси в 1930-е гг.: // Веснік Гродзенскага дзяржаўнага ўніверсітэта імя Янкі Купалы. Серыя 1. Гісторыя і археалогія. Філасофія. Паліталогія. — 2022. — Т. 14, № 2. — С. 21–30.

Загідулін А.М. Проблема наймення беларускіх і ўкраінскіх зямель у складзе Польшчы (1921–1939) у сучаснай беларускай і ўкраінскай гістарыяграфіі // Вестник БАРГУ. Серия “Исторические науки и археология. Экономические науки. Юридические науки”. — 2021. — № 1–2. — С. 12–17.

Кавалеўскі Ц. Беларуская Народная Рэспубліка як дэмакратычная альтэрнатыва большавіцкай дыктатуры ў Беларусі // Беларускі Гістарычны Агляд. — Т. 28. — Сш. 1–2(54–55) — Снежань 2021. — С. 95–113.

Каляда І.У. Беларусізацыя 1920-х гадоў: стварэнне савецкай сістэмы народнай адукацыі // Труды БГТУ. Серия 6. История, философия. — 2021. — № 2. — С. 29–33.

Коваль В.У. Эканамічная эміграцыя беларусаў у Бразілію, Парагвай, Уругвай (1918–1939 гг.) // Труды БГТУ. Серия 6. История, философия. — 2021. — № 2. — С. 24–28.

Кривуть В.И. Гарнизон “Барановичи” и реализация официальной молодежной политики в межвоенный период” // Вестник БАРГУ. Серия “Исторические науки и археология. Экономические науки. Юридические науки”. — 2021. — № 1–2. — С. 45–49.

Меньковский В.И., Шмигель М., Дубинко-Гуша Л. “Голодные игры”: голод 1932–1933 гг. в исторической политике Украины и Ро-

сии // Журнал Белорусского государственного университета. История. — 2021. — № 4. — С. 7–20.

Острога В.М. Учителство Беларусі в рэвалюцыі 1905–1907 гг. // Труды БГТУ. Серия 6. История, философия. — 2021. — № 2. — С. 9–13.

Пагарэлы А. Да праблемы сацыял-дарвінізму і яго кантэкстаў у друку Заходняй Беларусі /' Беларускі Гістарычны Агляд. — Т. 28. — Сш. 1–2(54–55) — Снежань 2021. — С. 115–162.

Пашкович Е.И. “Польский вопрос” в международных отношениях периода Первой мировой войны и формирования Версальско-Вашингтонской системы // Веснік Брэсцкага ўніверсітэта. Серыя 2. Гісторыя. Эканоміка. Права. — 2021. — № 2. — С. 56–65.

Савіч А.А. Ідэйна-палітычныя аспекты вызначэння плошчы Заходняй Беларусі айчыннымі даследчыкамі 1920 – 1930-х гг. // Веснік Брэсцкага ўніверсітэта. Серыя 2. Гісторыя. Эканоміка. Права. — 2021. — № 2. — С. 18–24.

Семенчик Н.Е. Обстановка в прифронтовой Беларуси в 1915 г. // Труды БГТУ. Серия 6. История, философия. — 2021. — № 2. — С. 14–19.

Тютюнкoв А.Н. Основные направления политико-воспитательной работы с личным составом Рабоче-крестьянской милиции БССР в 1931–1941 гг. // Идеологические аспекты военной безопасности — 2021. — № 1. — С. 72–78

Цымбал А.Г. Рэц на кн.: Menkouski V., Smigel M., Dubinka-Hushcha L. The hunger games. Ukrainian famine of 1932–1933 in history, historiography and historical policy. —Banska Bystrica: Belianum, 2020. — 270 p. // Журнал Белорусского государственного университета. История. — 2021. — № 4. — С. 91–95.

Янушевич И.И. Вмешательство органов государственной власти в дела религиозных организаций в 1917–1928 гг. (на примере православия и протестантизма) // Журнал Белорусского государственного университета. История. — 2021. — № 4. — С. 21–30.

Głogowska H. Biełarusy jaho nie zabuduć. Rzecz o Fabianie Jaremiczu // Czasopis. — 2021. — Nr 2. — S. 15–18; Nr 3. — S. 32–34.

2022 г.

Кнігі, зборнікі

“Ад прадзедаў спакон вякоў...”: XIV Міжнародныя Купалаўскія чытанні, прысвечаныя 140-годдзю Янкі Купалы і 100-годдзю зборніка “Спадчына”: матэрыялы навуковай канферэнцыі (Мінск, 20 кастрычніка 2022 г.). — Мінск: ІВЦ Мінфіна, 2022. — 200 с.

Анапрэнка Н.Я. Нацыянальныя вобразы свету і чалавека ў творчасці Максіма Багдановіча // Беларуская літаратура і літаратуразнаўства: зборнік навуковых артыкулаў: да 90-годдзя Інстытута літаратуразнаўства імя Янкі Купалы / уклад. Н. В. Якавенка; навук. рэд. І. Саверчанка. — Мінск: Беларуская навука, 2022¹ — С. 183–188.

Бароўская В.М. Пытанне аб накіраванні ноты Народнага камісарыята замежных спраў БССР на адрас міністэрства замежных спраў Польшчы 21 жніўня 1921 года. // Беларусь і суседзі: шляхі фарміравання дзяржаўнасці, міжнацыянальныя і міждзяржаўныя адносіны: зборнік навук. артыкулаў. — Вып. 8. — Гомель: ГДУ імя Ф. Скарыны, 2022. — С. 68–72.

Бароўская В.М. Рэалізацыя на практыцы XI артыкула Рыжскага дагавора 1921 года. Вяртанне культурных каштоўнасцей // Актуальныя праблемы історыі і культуры... Сборник научных статей. — Вып. 4: Беларусь в контексте европейской истории и культуры / Сост. И. В. Жилинская, Е. А. Александрович и др.; ред. колл.: В. Л. Лакиза (гл. ред.) и др. — Минск: Беларуская навука, 2022². — 360 с. — С. 295–302.

Беларусь и Европа: историко-культурное наследие и современность: материалы III международной научно-практической онлайн-конференции, г. Минск, 29 апреля 2022 г. / [редколл.: Торхова А. В. (председатель) и др.] — Минск, БГПУ, 2022. — 242 с.: илл.

Брусевіч А.А. Гальяш Леўчык—“нашанівец”, якому не пашанцавала // Беларуская літаратура і літаратуразнаўства. — С. 200–206.

Вабішчэвіч А.М. Парцэляцыя ў Давыд-Гарадоцкай ардынацыі Радзівілаў у 1921–1929 гадах // Беларусь і суседзі. — С. 76–80.

¹ Далей Беларуская літаратура і літаратуразнаўства

² Далей Беларусь і суседзі.

Вабішчэвіч Т.І. Ці ведаем мы літаратуру нашаніўства? Да праблемы забытых аўтараў пачатку XX стагоддзя // Беларуская літаратура і літаратуразнаўства. — С. 206–217.

Ганскі У. А. Турызм у Заходняй Беларусі (1921–1939) — Мінск: Ковчег, 2022. — 212 с.

Глеб М.В. Национальная тематика з акадэмічнай навуцы Беларусі во второй половине 1920-х—первой половине 1930-х годов // Актуальные проблемы истории и культуры... — С. 204–214.

Грузицкий Ю.Л. Роль Экономического совещания Советской Беларуси в управлении хозяйством республики (1921–1927 годы) // Актуальные проблемы истории и культуры... — С. 248–259.

Дубровко Е.Н. Великобритания и “польская дилемма” в период подписания Локарнских соглашений // Беларусь і суседзі. — С. 99–105.

Ершова О.И., Блашков Ю.А. Взаимодействие народных комиссариатов просвещения РСФСР и ССРБ в 1919 – 1922 годах // Беларусь і суседзі. — С. 39–43.

Космач В.А. Сто лет Рапалло: страницы и уроки истории // Беларусь і суседзі. — С. 81–90.

Коўкель І. Выбраныя артыкулы / склад. А.К. Гецэвіч. М.Я. Шукайла, С.А. Сіткевіч, А.Ф. Сцяпанав, А.С. Горны пад агул. рэд. А. К. Гецэвіча. — Гродна: ЮрСаПрынт, 2022. — 178 с.

Лазько Р.Р. Рыжскі мір 1921 года у навейшай гісторыі народаў Усходняй Еўропы // Беларусь і суседзі. — С. 64–67.

Мазец В. Г. Барацьба ў праявах антысэмітызму ў Савецкай Беларусі ў канцы 1920-х — пачатку 1930-х гадоў // Актуальные проблемы истории и культуры... — С. 196–204.

Мезга Н.Н., Дежко А.И. Курс на ревизию рижской границы в советской политике (конец 1924 — начало 1926 года) // Беларусь і суседзі. — С. 72–76.

Михайлова Е.В. Поэзия М. А. Богдановича в современном поликультурном мире: лингвистический и методический аспекты. — Минск: Колоград, 2022. — 165 с.

Мязга М.М. Распаўсюджванне Рапальскага дагавора на савецкія рэспублікі // Беларусь і суседзі. — С. 94–98.

Рожкова С.Н., Новикова В.И. Советская Россия и Германия на пути к заключению Рапалльского договора // Беларусь і суседзі. — С. 90–93.

Рыжскі мір 1921 года і Беларусь: (да 100-годдзя заключэння): зборнік артыкулаў / рэдкал.: А.А. Каваленя і інш. — Мінск: Беларуская навука, 2022. — 303 с.: іл.

Рыжскі мірны дагавор 1921 г. у лёсах народаў Усходняй і Цэнтральнай Еўропы: матэрыялы міжнар. навук. канф., Мінск, 26 сак. 2021 г. / рэдкал.: А.Г. Каханоўскі (гал. рэд. [і інш.]) — Мінск: БДУ, 2022. — 225 с.

Смірнова І.У. Иван Иванович Замоцін: “Пуціны” лёсу // Беларуская літаратура і літаратуразнаўства. — Мінск: Беларуская навука, 2022. — С. 44–48.

Снапкоўскі У.Е. Знешнепалітычная дзейнасць Беларускай ССР і Украінскай ССР у першыя гады існавання: агульнае і асаблівае. // Беларусь і суседзі. — С. 57–64.

Старовойтов М.И. Уровень грамотности и образования населения Полесской и Житомирской областей в конце 1930-х годов // Беларусь і суседзі. — С. 116–121.

Толочко Л.М. Объединение Беларуси осенью 1939 года в польской историографии конца 1980-х — начала 2000-х годов // Беларусь і суседзі. — С. 121–124.

Трафімчык А.В. Эвалюцыя нацыянальнага і прадчуванне падзелу Радзімы ў ранняй творчасці Янкі Купалы // Беларуская літаратура і літаратуразнаўства. — С. 157–165.

Цымбал А.Г. Фактар Праваслаўнай Царквы ў дзяржаўным будаўніцтве і міжнародных адносінах ва Усходняй Еўропе 1918–1925 гадоў. // Беларусь і суседзі. — С. 43–48.

Чикалова И. Р. (Не)забытая война: Первая мировая война в документах, публицистике, воспоминаниях и исследованиях современников (1914–1941). — Минск: Беларуская навука, 2022. — 426 с: ил.

Чикалова И. Р. (Не)забытая война: Первая мировая война в документах, публицистике, воспоминаниях и исследованиях современников (1914–1941). — 2-е изд., доп. и перераб. — Минск: Беларуская навука, 2022. — 507 с: ил.

Часопісы, гадавікі

Homo historicus, 2022: гадавік антрапалагічнай гісторыі / пад рэд. А. Смаленчука. — Мінск: Зміцер Колас, 2022. — 322 [1] с.

Альховік М.К. Рэарганізацыя і ліквідацыя нацыянальных школ БССР у 1934–1939 гг. // Труды БГТУ. Серия 6. История, философия. — 2022. — № 1. — С. 71–74.

Астрога В.А. Мінская мытня ў барацьбе з кантрабандай (1922–1928) // Граница и пограничье. — 2022 — Вып. 2. — С. 31–39.

Астрога В.М. Адукацыйная і кадравая палітыка царызму ў Беларусі ў пачатку XX ст. // Труды БГТУ. Серия 6. История, философия. — 2022. — № 2. — С. 21–26.

Аўсейчык У.Я. Стараверы заходніх беларускіх земляў у 1920–1930-я гг. // Вестник Полоцкого государственного университета. Серия А. Гуманитарные науки. — 2022. — № 1. — С. 40–49.

Баев В.Г., Фролов С.А., Мещерякова С.В. Советско-германский Рапалльский договор: причины, цели, подписанты // Вопросы истории. — 2022. — № 6(2). — С. 87–93.

Байголаў А. Культурна-асветніцкая дзейнасць сельскагаспадарчых таварыстваў на тэрыторыі Віцебскай губерні ў другой палове XIX — пачатку XX стагоддзя // Гістарычна-археалагічны зборнік. — Вып. 36. — Мінск: Беларуская навука, 2022. — С. 42–49.

Байголаў А.Я. Культурна-асветніцкая дзейнасць Мінскага таварыства сельскай гаспадаркі ў кантэксце успамінаў Эдварда Вайніловіча // Вестник МГИРО. — С. 50–56.

Байголаў А.Я. Культурна-асветніцкая дзейнасць сельскагаспадарчых таварыстваў на тэрыторыі Мінскай губерні ў другой палове XIX — пачатку XX стагоддзя // Весці БДПУ. Серыя 2. Гісторыя. Філасофія. Паліталогія. Сацыялогія. Эканоміка. Культуралогія. — 2022. — № 2. — С. 61–66.

Бараноўскі А. Жыццёвы лёс Дзмітрыя Прышчэпава (1924–1940) // Беларуская думка. — 2022. — № 2. — С. 79–86.

Барахвостов П.А. Институциональные особенности интеграции западнобелорусских земель в состав II Речи Посполитой // Проблемы управления. — 2022. — № 1. — С. 118–125.

Безнин М.А., Димони Т.М. Становление новых властно-собственных отношений в Советской России конца 1920-х—начала 1950-х гг. // Вопросы истории. — 2022. — № 10(1). — С. 4–19.

Богомолов И.К. Государственная дума и цензурная политика в годы Первой мировой войны. // Российская история. — 2022. — № 4. — С. 96–117.

Борисенок Ю.А. Основные тенденции развития современной белорусской историографии (на примере польской проблематики XX в.) // Вопросы истории. — 2022. — № 2(2). — С. 271–278.

Бураков В.Н. Становление и развитие жилищно-строительной кооперации в Белорусской ССР (1924–1929 гг.) // Веснік Магілёўскага дзяржаўнага ўніверсітэта імя А. А. Куляшова. Серыя А. Гуманітарныя навукі. — 2022. — № 2 — С. 43–48.

Булдаков В.П. Первая мировая война: геополитика и массы. // Российская история. — 2022. — № 3. — С. 95–108.

Воробьев А.А. О деятельности Гомельской уездной организации партии социалистов-революционеров (эсэров) летом 1917 г. // Веснік Магілёўскага дзяржаўнага ўніверсітэта імя А. А. Куляшова. Серыя А. Гуманітарныя навукі. — 2022. — № 1. — С. 50–54.

Воронич Т.В. Бюджеты городов Беларуси в 1912 г. // Труды БГТУ. Серия 6. История, философия. — 2022. — № 1. — С. 27–31.

Воронич Т.В. Доходные и расходные статьи бюджетов уездных городов Беларуси в 1912 г. // Вестник МГИРО. — 2022. — № 3. — С. 56–62.

Гайда Ф. [Рэц. на кн.: Стрекалов И.Н. Народная тайна русской революции 1905–1917 гг. — Москва: Родина, 2020. — 478 с.] // Российская история. — 2022. — № 1. — С. 199–202.

Ганчар А. Практика употребления языков в римско-католическом богослужении на примере Витебской губернии (вторая половина XIX — начало XX века // Гістарычна-археалагічны зборнік. — Вып. 36. — Мінск: Беларуская навука, 2022. — С. 50–62.

Гецевич А.К. Кредитно-банковские учреждения Западной Беларуси межвоенного периода: историография проблемы // Веснік Брэсцкага ўніверсітэта. Серыя 2. Гісторыя. Эканоміка. Права. — 2022. — № 2. — С. 33–44.

Гецевич А.К. Кассы Стефчика: реализация модели кредитно-сберегательной кооперации на территории Западной Беларуси (1921–1939) // Вестник БАРГУ Серия “Исторические науки и археология. Экономические науки. Юридические науки”. — 2022. — № 2. — С. 11–16.

Гецевич А.К. Кредитно-сберегательные кооперативы в Западной Беларуси межвоенного периода: основные типы, структура, направления деятельности // Весці БДПУ. Серыя 2. Гісторыя. Філасофія. Паліталогія. Сацыялогія. Эканоміка. Культуралогія. — 2022. — № 4. — С. 38–44.

Гецевич А.К. Структура, функции и деятельность Почтовой сберегательной кассы на территории Западной Беларуси в 1920 – 1930-е гг. // *Веснік Гродзенскага дзяржаўнага ўніверсітэта імя Янкі Купалы. Серыя 1. Гісторыя і археалогія. Філасофія. Паліталогія.* — 2022. — Т. 14, № 2. — С. 14–20.

Головач Е.И. Участие представителей либеральных и правых партий в деятельности земских органов самоуправления на территории Беларуси (1911–1914 гг.) // *Веснік Магілёўскага дзяржаўнага ўніверсітэта імя А. А. Куляшова. Серыя А. Гуманітарныя навукі.* — 2022. — № 2. — С. 38–42.

Головач Е.И. Отношение либеральных и правомонархических к введению земств в Витебской, Минской и Могилевской губерниях // *Вестник Полоцкого государственного университета. Серия А. Гуманитарные науки.* — 2022. — № 1. — С. 36–39.

Горны А.С. Мемарыяльная палітыка беларускага нацыянальнага руху ў міжваеннай Заходняй Беларусі // *Беларуская думка.* — 2022. — № 3. — С. 70–76.

Горны А., Юстыцкая Т. Невядомыя крыніцы да біяграфіі Арсена Канчэўскага (1901–1931) // *Беларускі гістарычны часопіс.* — 2022. — № 4. — С. 25–33.

Горны А.С. Прасапаграфія дзеячаў беларускага нацыянальнага руху ў міжваеннай Заходняй Беларусі: прафесійны і гендарны аспекты // *Весці БДПУ. Серыя 2. Гісторыя. Філасофія. Паліталогія. Сацыялогія. Эканоміка. Культуралогія.* — 2022. — № 2. — С. 39–44.

Гринчук С.А. Эсеровское повстанческое подполье в Западной Беларуси в начале 1920-х годов // *Вестник БАРГУ Серия “Исторические науки и археология. Экономические науки. Юридические науки”.* — 2022. — № 2. — С. 17–21.

Грузицкий Ю. Деятельность Конъюнктурного совета при Государственной плановой комиссии БССР (1924–1930 годы) // *Гістарычна-археалагічны зборнік.* — Вып. 36. — Мінск: Беларуская навука, 2022. — С. 83–90.

Грунтоў С.У. Культура памяці беларусаў у пачатку XX ст.: мемарыяльны ландшафт // *Вестник Полоцкого государственного университета. Серия А. Гуманитарные науки.* — 2022. — № 9. — С. 11–17.

Диалог о книге [Обсуждение кн.: Островский А.В. Россия. Самодержавие. Революция. — Москва: Товарищество научных изданий КМК,

2020. — Т. 1. — 714 с.; т. 2. — 622 с. / Материал подготовил А.В. Мамоннов.] // Российская история. — 2022. — № 4. — С. 127–160.

Дрожжа Л.Ч. Асноўныя этапы станаўлення і развіцця заходнебеларускай праблематыкі ў польскай гістарыяграфіі // Труды БГТУ. Серия 6. История, философия. — 2022. — № 1. — С. 60–65.

Дуброўка А. “...у дачыненні да Польшчы я чакаю самыя вялікія складанасці”: Джозэф Осцін Чэмберлен аб праблеме бяспекі ў Еўропе ў сярэдзіне 1920-х гадоў // Беларускі гістарычны часопіс. — 2022. — № 2. — С. 24–30.

Загідулін А.М. Беларусы ў складзе польскай дзяржавы (1921–1939 гг.) у польскай гістарыяграфіі 40–80-х гг. XX ст. // Веснік Гродзенскага дзяржаўнага ўніверсітэта імя Янкі Купалы. Серыя 1. Гісторыя і археалогія. Філасофія. Паліталогія. — 2022. — Т. 14, № 1. — С. 51–57.

Звонарев А.В., Звонарева Н.А., Пашенцев Д.А. Комиссия Плenums ЦК РКП(б) по выработке практических предложений об СССР и создание Конституции СССР 1924 г. // Вопросы истории. — 2022. — № 3(1). — С. 4–16.

Иоффе Э.Г. Академик Владимир Пичета: малоизвестные страницы // Гісторыя і грамадазнаўства. — 2022. — № 1. — С. 11–17.

Иоффе Э.Г. К вопросу о национальном единстве белорусов // Гісторыя і грамадазнаўства. — 2022. — № 6. — С. 12–19.

Исаев Д.П. Советская историческая наука (сталинский период) в современном осмыслении: смена аксиологических моделей // Вопросы истории. — 2022. — № 2(1). — С. 254–262.

Казак О.Г. Национальные аспекты отношений между католиками и православными Гродненской губернии в начале XX века: взгляд российских чиновников. // «Долгий XIX век» в истории Беларуси и Восточной Европы: исследования по новой и новейшей истории: сб. науч. трудов / Республиканский институт высшей школы; редколл.: И. А. Марзалюк [и др.] — Вып. 5. — Минск: РИВШ, 2021 — 267 с.: илл. — С.

Каляда І.У. Выдавецкая справа на Беларусі: асаблівасць развіцця (1920-я гады) // Труды БГТУ. Серия 6. История, философия. — 2022. — № 1. — С. 41–45.

Каляда І.У. Беларусізацыя 1920-х гадоў: перадумовы і накірункі ажыццяўлення // Труды БГТУ. Серия 6. История, философия. — 2022. — № 2. — С. 50–55.

Карпекін К.Р. Сацыяльна-побывавыя ўмовы дзейнасці рабінаў і рэзнікаў у Беларускай ССР у 1920-я–1930-я гг. // Вестник Полоцкого государственного университета. Серия А. Гуманитарные науки. — 2022. — № 9. — С. 54–58.

Карпенкина Я.В. Трансформация социально-экономических норм в обществе Западной Белоруссии, 1939–1941 гг.: попытка институционального анализа. // Российская история. — 2022. — № 1. — С. 118–128.

Кобец О.В., Козин Е.В. Белорусизация: разные подходы и оценки в зарубежной историографии // Вопросы истории. — 2022. — № 4(2). — С. 155–165.

Коваль В.У. Уплыў карабельных кампаній на інтэнсіўнасць беларускай эміграцыі (1921–1939 гг.) // Труды БГТУ. Серия 6. История, философия. — 2022. — № 1. — С. 55–59.

Коваль В.У. Адметнасці сацыяльна-культурнай адаптацыі беларускіх студэнтаў у міжваеннай Чэхаславакіі // Труды БГТУ. Серия 6. История, философия. — 2022. — № 2. — С. 44–49.

Колас А. Механизация и электрификация аграрного производства в совхозах БССР (1928–1933 годы) // Гістарычна-археалагічны зборнік. — Вып. 36. — Мінск: Беларуская навука, 2022. — С. 91–98.

Комар Е.В. Особенности национального строительства в Белорусском военном округе в 1920–1930-х гг. // Весці БДПУ. Серыя 2. Гісторыя. Філасофія. Паліталогія. Сацыялогія. Эканоміка. Культуралогія. — 2022. — № 4. — С. 53–57.

Кононенко А.А. [Рэц. на кн.: Осокина Е.А. Золото для индустриализации: Торгсин. — Москва: Новое литературное обозрение, 2022. — 624 с.] // Российская история. — 2022. — № 4. — С. 258–262.

Кривуть В.И. Доктрина Междуморья в идеологии проправительственного молодежного движения межвоенной Польши // Вестник БАРГУ Серия “Исторические науки и археология. Экономические науки. Юридические науки”. — 2022. — № 2. — С. 39–43.

Кривуць В.І. Конкурсы сельскагаспадарчай падрыхтоўкі моладзі Палескага ваяводства ў міжваенны перыяд // Весці Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі. Серыя гуманітарных навук. — 2022. — Т.67, № 1. — С. 31–38.

Крюковский В.Д. Физическая и военная подготовка школьников в Советской Белоруссии (1924–1925 гг.) // Вестник Полоцкого государственного университета. Серия А. Гуманитарные науки. — 2022. — № 9. — С. 54–58.

ственного университета. Серия А. Гуманитарные науки. — 2022. — № 1. — С. 54–58.

Куимова Н.А. Основные направления деятельности органов земского самоуправления в Витебской, Минской и Могилевской губерниях (1911–1914 гг.) // Весці БДПУ. Серыя 2. Гісторыя. Філасофія. Паліталогія. Сацыялогія. Эканоміка. Культуралогія. — 2022. — № 4. — С. 83–87.

Кукса А.Н. Политехнические институты: основные тенденции, проекты и попытки реализации в Гомельской губернии (1920–1930 гг.) // Известия Гомельского государственного университета имени Ф. Скорины. — 2022. — № 4. — С. 30–35.

Кукса А.Н. Военно-патриотическая подготовка в системе высшей технической школы Беларуси (1920–1930-е гг. // Труды БГТУ. Серия 6. История, философия. — 2022. — № 1. — С. 50–54.

Кукса А.Н. БГПИ: первый технический вуз Беларуси // Веснік Магілёўскага дзяржаўнага ўніверсітэта імя А. А. Куляшова. Серыя А. Гуманітарныя навукі. — 2022. — № 1. — С. 69–73.

Куликов С.В. Николай II и три проекта. Начальный этап создания Основных государственных законов 23 апреля 1906 года // Вопросы истории. — 2022. — № 12(3). — С. 14–25.

Лебедзева В. Палута Бадунова і Ластоўскі: паплечніцтва і сяброўства // Аўтограф: альманах / Беларус. дзярж. архіў-музей літ. і мастацтва. — Вып. 3. — Мінск: Колорград, 2022. — С. 232–239.

Ладуцька К. Сышліся народы і паэты!.. Як мастакі слова кляліся, што “паэтычнай вады” будзе... болей [Пра пленум праўлення Саюза савецкіх пісьменнікаў СССР 1936 г. у Менску] // Маладосць. — 2022. — № 6. — С. 110.

Лапанович С.Ф. Беженство как общегосударственная проблема в Российской империи в годы Первой мировой войны // «Долгий XIX век» в истории Беларуси и Восточной Европы. — С. 261–276.

Лаўрэнка Л. Асаблівасці прамысловага развіцця Заходняй Беларусі ў 1921–1939 гады // Беларуская думка. — 2022. — № 1. — С. 79–84.

Литвинёнок Р.С. Влияние польского общественно-политического движения на территории Беларуси и Литвы на процессы формирования белорусского национального проекта в начале XX века // «Долгий XIX век» в истории Беларуси и Восточной Европы. — С. 29–37.

Лішай Д.У. Функцыянаванне Клецкага аддзела Нясвіжскага польскага таварыства “Асвят” ў 1907–1910 гг. // Весці БДПУ. Серыя 2. Гісторыя. Філасофія. Паліталогія. Сацыялогія. Эканоміка. Культуралогія. — 2022. — № 4. — С. 102–106.

Лішай Д.У. Дзейнасць Капыльскага аддзела Нясвіжскага польскага таварыства “Асвят” ў 1907 – 1910 гг. // Вышэйшая школа. — 2022. — № 3. — С. 50–53.

Ляскоў А.Я. Дзень народнага адзінства: шістарычна-прававы аспект // Право.by. — 2021. — № 6. — С. 88–94.

Мадатаў Р. Сацыяльна-эканамічная дзейнасць сельскагаспадарчых таварыстваў у Беларусі і Літве (канец XIX — пачатак XX стагоддзя) // Весці БДПУ. Серыя 2. Гісторыя. Філасофія. Паліталогія. Сацыялогія. Эканоміка. Культуралогія. — 2022. — № 2. — С. 88–95.

Максімовіч В. Адраджэнскі пафас творчасці Янкі Купалы пачатку XX ст. у ракурсе праблемы нацыянальнай кансалідацыі // Полымя. — 2022. — № 7. — С. 92–99.

Мамайка І.А. Асноўныя напрамкі дзейнасці міліцыі Беларусі ў 1917–1934 гг. // Известия Академии МВД Республики Беларусь. — 2022. — № 1. — С. 204–210.

Матвеев Г.Ф., Матвеева Е.Ю. Между кем соби́рался балансировать и балансировал ли вообще Ю. Пилсудский в 1926–1935 годах // Новая и новейшая история. — 2022. — № 4. — С. 169–181.

Матвеев Г.Ф., Колихова К.И. Ноябрьский кризис польско-советского мирного урегулирования 1920 г. // Российская история. — 2022. — № 5 — С. 160–176.

Мезга Н.Н. Рапалльский договор как фактор международных отношений на центральноевропейской периферии версальской системы (1922–1925) // Журнал Белорусского государственного университета. История. — 2022. — № 3. — С. 61–70.

Мордвилко А.А. Депортации населения Брестской области в 1940–1941 гг.: реакция местных жителей // Веснік Брэсцкага ўніверсітэта. Серыя 2. Гісторыя. Эканоміка. Права. — 2022. — № 2. — С. 45–51.

Мотарава Н.С. Продовольственное обеспечение на неоккупированной территории Беларуси в годы Первой мировой войны // Журнал Белорусского государственного университета. История. — 2022. — № 3. — С. 5–14.

Мурашко А.И. Деятельность жандармских подразделений на территории белорусских губерний в современной белорусской историо-

графіі // Известия Академии МВД Республики Беларусь. — 2021. — № 2. — С. 190–196.

Мязга М.М. Сучасная расійская гістарыяграфія аб узнікненні польска-савецкай вайны 1919–1920 гг. / Известия Гомельского государственного университета имени Ф. Скорины. — 2022. — № 4. — С. 36–42.

Пагарэлы А. Да праблемы суадносін катэгорый “прырода” і “культура” ў друку Заходняй Беларусі // Беларускі Гістарычны Агляд. — 2022. — Т. 28. — Сш. 1–2(56–57) — Снежань 2022. — С. 101–146.

Панасовец И.Н. Государственный контроль в сфере архивного дела и делопроизводства в БССР в 1920–1930-я гг.: историография проблемы // Вышэйшая школа. — 2022. — № 3. — С. 45–49.

Праневіч Д.А. Рэвалюцыйна-дэмакратычныя ідэі ў Беларусі ў другой палове XIX—пачатку XX стагоддзя і іх уплыў на адраджэнне беларускай дзяржаўнасці // Право.by. — 2021. — № 6. — С. 113–118.

Рекун Л. Надежда Грекова: малоизвестные страницы биографии государственного деятеля БССР // Беларуская думка. — 2022. — № 3. — С. 77–82.

Пецюкевіч Т.У. Санітарны стан горада Мінска ў 1920-я гг. Вестник Полоцкого государственного университета. Серия А. Гуманитарные науки. — 2022. — № 9. — С. 50–53.

Полетаева Н. И. 2345

Радзік Р. Палякі і ўсходнія славяне: сацыяльныя ўмовы фармавання ідэнтычнасці і ментальных рысаў // Беларускі Гістарычны Агляд. — Т. 29. — Сш. 1–2(56–57) — Снежань 2022. — С. 175–202.

Рожкова С.Н. Брестский мир в белорусской историографии // Веснік Магілёўскага дзяржаўнага ўніверсітэта імя А. А. Куляшова. Серыя А. Гуманитарныя навукі. — 2022. — № 1. — С. 55–59.

Рожкова С.Н. Совестко-германские отношения от Бреста до Рапалло в белорусской историографии // Известия Гомельского государственного университета имени Ф. Скорины. Гуманитарные науки — 2022. — № 1. — С. 36–39.

Рыжанкоў І.М. Барацьба ўрадавых і грамадска-палітычных арганізацый з таемным продажам хлебных прадуктаў у Беларусі (люты—кастрычнік 1917 г.) // Труды БГТУ. Серия 6. История, философия. — 2022. — № 1. — С. 38–40.

Савчук Т.А. Институциональные особенности интеграции западно-

белорусских земель в состав II Речи Посполитой // Проблемы управления. — 2022. — №1. — С. 118–125.

Самовіч А. (Не)забытая вайна: Першая сусветная вайна ў дакументах, публіцыстыцы, успамінах і даследаваннях сучаснікаў (1914–1941 гг.) [Рэц. на кн.: Чикалова И. Р. (Не)забытая война: Первая мировая война в документах, публицистике, воспоминаниях и исследованиях современников (1914–1941). — Минск: Беларуская навука, 2022.] // Беларускі гістарычны часопіс.—2022. — № 2. — С. 39–41.

Селезнев Ф.А. Советское руководство, Германия и Брестский мир: публикация новых документов [Рэц. на кн.: Брестский мир: пролог, заключение, итоги. Сборник документов / Отв. сост. А.В. Репников; сост. А.В. Борисова; при участии Б.С. Котова и Л.В. Ланника. — Москва: Политическая энциклопедия, 2022. — 839 с.] // Российская история. — 2022. — № 5. — С. 229–234.

Семенчик Н.Е. Итоги Февральской революции в Беларуси // Труды БГТУ. Серия 6. История, философия. — 2022. — № 1. — С. 32–37.

Семенчик Н.Е. Бундовские организации Беларуси после Февральской революции 1917 г. // Труды БГТУ. Серия 6. История, философия. — 2022. — № 2. — С. 37–43.

Сідарэвіч А. Да напісання навуковай біяграфіі Івана Луцкевіча // Аўтограф: альманах / Белар. Дзярж. архіў-музей літ. і мастацтва. — Вып. 3. — Мінск: Колорград, 2022. — С. 208–219.

Сіўко Ф. Праблема нацыянальнай самаідэнтыфікацыі католікаў паўночна-ўсходняй Віцебшчыны і прылеглых да яе тэрыторый у сшытках выдавецкай серыі “Нашы касцёлы” Д. Банчкоўскага і Ф. Жыскара // Наша вера. — 2022. — № 4. — С. 38–41.

Смехович Н. Белорусская национальная государственность (ноябрь 1917 — февраль 1921 года // Гістарычна-археалагічны зборнік. — Вып. 36. — Мінск: Беларуская навука, 2022. — С. 63–82.

Смирнова Т.М. Актуальные вопросы изучения советской социальной политики 1917–1929 гг. // Российская история. — 2022. — № 1. — С. 3–16.

Старовойтов М.И. Рабочие и служащие в социальной структуре белорусского общества (1920–1930 гг.) // Известия Гомельского государственного университета имени Ф. Скорины. — 2022. — № 4. — С. 48–54.

Суряев В.Н. К вопросу об этнокультурном положении Западной Бе-

ларуси до воссоединения белорусских земель // Наука и военная безопасность. — 2022. — № 2. — С. 18–23.

Трубчык П. Даследаванне дзейнасці ліберальных партый на тэрыторыі Беларусі ў пачатку XX стагоддзя ў савецкай гістарыяграфіі // Гістарычна-археалагічны зборнік. — Вып. 36. — Мінск: Беларуская навука, 2022. — С. 159–165.

Трубчык П.А. Гістарыяграфія манархічнага руху на беларускіх землях у 1920 — пачатку 1970-х гг. // Весці БДПУ. Серыя 2. Гісторыя. Філасофія. Паліталогія. Сацыялогія. Эканоміка. Культуралогія. — 2022. — № 4. — С. 6–13.

Трус М. Часопіс “Калоссе” і віленска-мінскі медыйны і архіўна-літаратурны дыскурсы другой паловы 1930-х гг. // Труды БГТУ. Серія 4. Принт- і медыатэхналогіі. — 2022. — № 1. — С. 80–85.

Трус М. Академик з душой поэта: неизвестные архивы Ивана Замотина // Нёман. — 2022. — № 6. — С. 117–127.

Тютюнкoв А.Н. Основные направления политико-воспитательной работы с личным составом Рабоче-крестьянской милиции БССР в 1931–1941 гг. // Веснік Гродзенскага дзяржаўнага ўніверсітэта імя Янкі Купалы. Серыя 1. Гісторыя і археалогія. Філасофія. Паліталогія. — 2022. — Т. 14, № 1. — С. 15–22.

Тютюнкoв А.Н. Создание системы политических органов в Рабоче-крестьянской милиции БССР в 1931–1941 гг. // Веснік Магілёўскага дзяржаўнага ўніверсітэта імя А. А. Куляшова. Серыя А. Гуманітарныя навукі. — 2022. — № 1. — С. 60–63.

Тютюнкoв А.Н. Предпосылки создания системы политико-воспитательной работы в Рабоче-крестьянской милиции БССР в начале 1930-х годов // Вестник Могилевского института МВД. — 2022. — № 2. — С. 43–49.

Тютюнкoв А.Н. Проведение политико-воспитательной работы в органах Рабоче-крестьянской милиции БССР в 1931–1941 гг. // Вестник Полоцкого государственного университета. Серія А. Гуманитарные науки. — 2022. — № 1. — С. 59–65.

Тютюнкoв А.Н. Основные направления политико-воспитательной работы с личным составом Рабоче-крестьянской милиции БССР в 1931–1941 гг. // Идеологические аспекты военной безопасности — 2022. — № 1. — С. 50–56.

Тютюнкoв А.Н. Оформление системы политико-воспитательной работы в Рабоче-крестьянской милиции БССР в 1931–1941 гг. // Изве-

стия Гомельского государственного университета имени Ф. Скорины. — 2022. — № 4. — С. 55–60.

Урублеўскі В.В. Уладзіслаў Паўлюкоўскі: матэрыялы да радаводу і новы помнік творчай спадчыны // Здабыткі: дакументальныя помнікі на Беларусі. — Вып. 25. / Нацыянальная бібліятэка Беларусі. — Мінск, 2022. — С. 156–167.

Фельдман М.А. Рожденный в годы нэпа. Первый пятилетний план: жизнь и судьба // Российская история. — 2022. — № 4. — С. 172–185.

Цацарын В.У. Гомельскі рабфак: спроба першая, няўдалая // Известия Гомельского государственного университета имени Ф. Скорины. — 2022. — № 4. — С. 61–67.

Шанец Л.И. Организация пограничного контроля на территории Беларуси в 1920–1930-е гг. // Граница и пограничье. — 2022 — Вып. № 1. — С. 7–18.

Шанец Л.И. Совершенствование охраны белорусского участка государственной границы СССР в 1938 г. // Граница и пограничье. — 2022 — Вып. № 2. — С. 40–51.

Шевченко К.В. «Белорусы как народ являются в Польше бесправными...» Белорусское меньшинство в Польше в межвоенный период в оценках чехословацкой общественности и ученых-славистов // Гісторыя і грамадазнаўства. — 2022. — № 2. — С. 12–17.

Шкаплеров Ю.П. Нормативная основа репрессии в БССР первой половины XX столетия // Вестник Могилевского института МВД. — 2022. — №1. — С. 96–103.

Шумейко М. Центрархив: предыстория создания (1918–1922 годы) // Архівы і справаводства. — 2022. — № 1. — С. 126–136.

Шумейко М. От Центрархива до Департамента: 100 лет архивной службе Беларуси // Архівы і справаводства. — 2022. — № 4. — С. 126–134.

Шумейко М. От Центрархива до Департамента: 100 лет архивной службе Беларуси // Архівы і справаводства. — 2022. — № 5. — С. 124–131.

Янушевич И.И. Попытки установления внешнего управления Русской православной церковью (1920-е гг.) // Известия Гомельского государственного университета имени Ф. Скорины. Гуманитарные науки — 2022. — № 1. — С. 60–65.

ПРАВІЛЫ ДЛІА АЎТАРАЎ

1. Рэдакцыя прымае да публікацыі артыкулы, паведамленні, рэцэнзіі, водгукі, агляды літаратуры, напісаныя па-беларуску і па-руску.

2. Набор усіх матэрыялаў, якія дасылаюцца ў рэдакцыю электроннай поштай, выконваецца шрыфтам Times New Roman, кегль 14 пунктаў, праз 1,5 інтэрвала, палі ніжняе і верхняе 2 см, левае 3 см, правае 1,5 см.

3. Аб’ём артыкула — да 2 друкаваных аркушаў (80 тыс. знакаў з прабеламі) са спісам літаратуры. Аб’ём паведамлення і рэцэнзіі — да 1 друкаванага аркуша (40 тыс. знакаў з прабеламі) са спісам літаратуры.

4. Крыніцы публікуюцца на мове аўтэнтыхаў з захаваннем правапісу таго часу, калі створаны дакумент. Калі дакумент на рускай мове, захоўваць літары “яць”, “фіта” ды інш., якія не ўжываюцца ў сучаснай рускай графіцы, не патрабуецца. Для крыніц на польскай, ідышы ды інш. мовах патрабуецца пераклад на беларускую або рускую — у залежнасці ад таго, на якой мове напісаны тэкст артыкула, паведамлення.

5. У канцы артыкула, паведамлення, рэцэнзіі змяшчаецца спіс выкарыстаных крыніц і літаратуры ў адпаведнасці з устаноўленымі стандартамі.

6. Пры спасылцы на крыніцу і літаратуру непасрэдна ў тэксце артыкула, паведамлення, рэцэнзіі ў квадратных паказваецца нумар пазіцыі, а пасля двухкроп’я — нумар старонкі (нумары старонак). Прыклады: [1:24], [2:31, 36], [2:43–47]. Калі спасылка на некалькі пазіцый, то яны аддзяляюцца кропкай з коскай. Прыклад: [3:91; 4:77].

7. Калі ў тэксце першы раз згадваецца дзеяч або аўтар, на публікацыю якога робіцца спасылка, называецца поўнае імя і прозвішча дзеяча або аўтара.

8. Аўтар сам адказвае за дакладнасць цытат, датаў і лічбаў.

ЗМЕСТ

Пра змест гэтага сшытка	3
Мікола ХАЎСТОВІЧ Першыя публікацыі беларусаў пра беларускае адраджэнне ў замежным друку.....	5
Іван ЛУЦКЕВІЧ Названая мёртваю Беларусь	23
Антон ЛУЦКЕВІЧ Да беларускага пытання	30
Антон ЛУЦКЕВІЧ Беларусы і палякі.....	37
Антон ЛУЦКЕВІЧ Новая спроба вівісекцыі беларускага народа.....	42
Антон ЛУЦКЕВІЧ Кароткі агляд гісторыі і становішча Беларусі.....	47
Антон ЛУЦКЕВІЧ Дэкларацыя Гродзенскага камітэту Беларускай Соцыялістычнай Грамады.....	55
Язэп СУШЫНСКІ Успаміны аб Янку Купале (фрагменты)	62
Наталья БУРБИС-ПОПОВА Воспоминания о последних месяцах жизни Александра Бурбиса.....	87
АГЛЯД ПУБЛІКАЦЫЙ 2022 г. Кнігі.....	96
Часопісы, гадавікі, зборнікі.....	98
БІБЛІЯГРАФІЯ. 2021 г.....	109

2022 г.	
Кнігі, зборнікі.....	111
Часопісы, гадавікі.....	113
Правілы для аўтараў.....	125

Адказны за выданне
Ігар Барысаў

Адказны рэдактар
Анатоль Сідарэвіч

Карэктурa
Святлана Бушынская

Дызайн і вёрстка
Марына Азаронак

Падпісана да друку 15.02.2025 г.
Фармат А5, 130 г/м. Папера афсет.
Тыраж 299 асобнікаў.

